

Ἱερὰ λείψανα στὴν ὑπηρεσία τῆς πολιτικῆς: Ἡ περίπτωση τῆς κάρας τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέα

ΝΙΚΟΥ Φ. ΤΟΜΠΡΟΥ*

Ἀπὸ τὰ πρῶτα χριστιανικὰ ἔτη τὰ λείψανα τῶν ἀποστόλων, τῶν μαρτύρων καὶ τῶν ἁγίων θεωρήθηκαν θαυματουργά, καθὼς ὁ χριστιανισμὸς ἐπαναπροσδιόρισε ἰδεολογικὰ τὴ ζωὴ σὲ σχέση μὲ τὸν θάνατο, δίνοντας στὸν τελευταῖο τὴν ἀξία τῆς ἀληθινῆς ζωῆς. Στὸν νέο ἰδεολογικὸ προσανατολισμὸ –καὶ σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν παλαιὰ εἰδωλολατρικὴ ἀντίληψη– οἱ χριστιανοὶ δὲν θεωροῦσαν πλέον τοὺς νεκροὺς μιάσματα καὶ ἐναπέθεταν λείψανα Μαρτύρων σὲ ναοὺς, προκειμένου νὰ καθαγιάσουν τοὺς χώρους λατρείας τους. Ἐπακόλουθο αὐτῆς τῆς πίστεως ἦταν ἡ ἐπιδίωξις ἐνταφιασμοῦ διακεκριμένων προσώπων (ἐπισκόπων, ἀριστοκρατῶν) πλησίον ἱερῶν λειψάνων, ἐντὸς ναῶν ἢ στὸν ἄμεσο γύρω ἀπὸ αὐτοὺς (ταφὲς *ad sanctos*). Ταυτόχρονα νεκροταφεῖα ἄρχισαν νὰ ἐντάσσονται ἐντὸς τῶν οἰκισμῶν¹.

Πολὺ σύντομα οἱ βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες ἀναγνώρισαν τὴ μεγάλη σημασία τῶν ἱερῶν λειψάνων γιὰ τὴν αὐτοκρατορικὴ ἰδεολογία, ἀφοῦ, ὡς γνωστόν, ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος (324-337) ἀποφάσισε νὰ ἐνταφιαστῆι στὸ μασσωλεῖο τοῦ ἀνάμεσα στὶς λάρνακες τῶν ἀποστόλων. Μὲ τὴν πάροδο ἐπίσης τῶν αἰώνων, τὰ ἱερὰ λείψανα χρησιμοποιήθηκαν ἀπὸ τοὺς αὐτοκράτορες ὡς μέσα

---

* Ὁ Νίκος Φ. Τόμπρος εἶναι Λέκτωρ νεώτερης πολιτικῆς ἱστορίας στὴν Ἀνώτατη Στρατιωτικὴ Σχολὴ Εὐελπίδων.

1. Σχετικὰ μὲ τὴν εἰσαγωγή καὶ διασπορὰ τῶν λειψάνων στὴ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, τὴν ἰδεολογία καὶ τὶς παραδόσεις γι' αὐτὰ βλ. J. WORTLEY, *Studies on the Cult of Relics in Byzantium up to 1204*, Ashgate 2009. H. J. KLEIN, «Eastern Objects and Western Desires: Relics and Reliquaries between Byzantium and the West», *DOP* 58 (2004), σ. 283-314. H. J. KLEIN, «Sacred Relics and Imperial Ceremonies at the Great Palace of Constantinople», F. A. BAUER (ἐπιμ.), *Visualisierungen von Herrschaft. Frühmittelalterliche Residenzen, Gestalt und Zeremoniell. Internationales Kolloquium, 3./4. Juni 2004 in Istanbul* [= *Byzas* 5 (2006)], σ. 79-99 ὅπου ἐστιάζει στὴν αὐτοκρατορικὴ συλλογὴ λειψάνων στὸ παλάτι τῆς Κωνσταντινούπολης. Τὰ λείψανα ἦταν καὶ τὸ θέμα τοῦ Spring Symposium στὸ Dumbarton Oaks τὸ 2011 (*Saints and Sacred Matter: The Cult of Relics in Byzantium and Beyond*).

άσκησης πολιτικής και διπλωματίας². Ἡ παρούσα μελέτη ἀσχολεῖται μὲ ἓνα σημαντικότερο γιὰ τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία λείψανο, τὴν κέρα τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέα, καθὼς κατὰ τὴν παράδοση ὁ πρωτόκλητος ὑπῆρξε ὁ ἰδρυτὴς τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινούπολης³. Ἐξαιτίας μάλιστα τῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν τὸ λείψανο ἄλλαξε ἀρκετὲς φορὲς τόπο παραμονῆς καὶ βρέθηκε στὴν κατοχὴ διαφόρων Ἐκκλησιῶν καὶ κοινοτήτων, προσλαμβάνοντας, παράλληλα μὲ τὴ θρησκευτικὴ, καὶ πολιτικὴ διάσταση⁴.

Παρὰ τὴ σημαίνουσα θέση, ποὺ κατέχει ὁ ἀπόστολος Ἀνδρέας στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῶν Πατρῶν καὶ τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία γενικότερα, ἡ ὑπάρχουσα βιβλιογραφία γιὰ τὴν κέρα εἶναι ἐλάχιστη καὶ ἀναπαράγει στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς τὴν εὐσεβῆ παράδοση, ποὺ δημιουργήθηκε γιὰ τὰ «ταξίδια» ποὺ τὸ λείψανο πραγματοποίησε ἀπὸ τὴν πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ ἕως καὶ τὸ 1964. Τὶς τελευταῖες δεκαετίες ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα ἔστρεψε τὸ ἐνδιαφέρον τῆς τόσο σὲ ὁλόκληρο τὸ λείψανο τοῦ πρωτοκλήτου ὅσο καὶ στὴν κέρα του⁵, μὲ συνέπεια νὰ ἀνατραποῦν παλαιότερες ἀπόψεις, οἱ ὁποῖες ἄλλωστε καὶ δὲν τεκμηριώνονταν ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς πηγές. Στὴν παρούσα μελέτη ἐπανεξετάζεται –μὲ

2. Βλ. τὰ ἄρθρα τῆς S. Mergiali-Sahas ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. S. MERGIALI-SAHAS, «Byzantine Emperors and Holy Relics. Use, and Disuse, of Sanctity and Authority», *JÖB* 51 (2001), σ. 41-60. S. MERGIALI-SAHAS, «An Ultimate Wealth for Inauspicious Times: Holy Relics in Rescue of Manuel II Palaeologus' Reign», *Byzantion* 76 (2006), σ. 264-275.

3. Βλ. F. DVORNIK, *The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew*, Καίμπριτζ Μασσαχουσέτης 1958.

4. Ἀνάλογη τύχη μὲ τὴν κέρα εἶχε καὶ ὁ σταυρὸς τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέα, τὸν ὁποῖο οἱ σταυροφόροι μετέφεραν πρὶν τὸ 1250 στὴ μονὴ τοῦ ἁγίου Βίκτωρος στὴ Μασσαλία. Στὴ διάρκεια τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης ὁ σταυρὸς ρίχτηκε στὴν πυρὰ ἀπὸ τοὺς ἐξεγερμένους. Ὅ,τι ἀπέμεινε ἐπιστράφηκε στὴν Πάτρα (19.1.1980) ὡς ἐνδειξὴ καλῆς θέλησης ἐκ μέρους τοῦ Βατικανοῦ. Τ. ΓΡΙΓΟΠΟΥΛΟΣ, «Ὁ Ἀπόστολος Ἀνδρέας καὶ αἱ Πάτραι», *Πρωτοκλήτεια* 2003, Ἀθήνα 2004, σ. 29, 33. ΜΗΤΡ. ΠΑΤΡῶΝ ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΒΑΛΛΗΝΑΡΑ, «Ὁ Σταυρὸς τοῦ Μαρτυρίου τοῦ Ἀποστόλου Ἀνδρέου», *Πρακτικὰ Β' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, τ. Α', Ἀθήνα 1981-1982, σ. 99-111.

5. D. WOODS, «The date of the translation of the relics of S.S. Luke and Andrew to Constantinople», *Vigiliae Christianae* 45 (1991), σ. 286-292. Ι. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, «Ὁ Ἀπόστολος Ἀνδρέας. Μαρτύριο καὶ παράδοση», *Πρωτοκλήτεια* 2003, Ἀθήνα 2004, σ. 113-175. R. BURGESS, «The passio S. Artemii, Philostorgius, and the dates of the invention and translations of the relics of Sts Andrew and Luke», *Analecta Bollandiana* 121 (2003), σ. 5-36. S. RONCHEY, «Orthodoxy on Sale: the Last Byzantine, and the Lost Crusade», *Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies, London 21-26 August 2006*, τ. Ι, Cornwall 2006, σ. 306-319. S. RONCHEY, *L' enigma di Piero. L' ultimo bizantino e la crociata fantasma nella rivelazione di un grande quadro*, Μιλάνο 2006, σ. 281.

βάση τὰ καινούργια ἐπιστημονικά δεδομένα– ή ἀνακομιδή τῆς κάρας ἀπὸ τὸ 1458 ἕως καὶ τὸ 1964 σὲ διάφορες περιοχὲς καὶ ἐπισημαίνονται τὰ κίνητρα ποὺ τὴν ὑπαγόρευσαν.

Τὸ ἱερὸ λείψανο στοὺς νεώτερους χρόνους

Σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση, ἡ κάρα τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέα ἀκολούθησε διαφορετικὴ πορεία ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο λείψανο⁶, ἀφοῦ τὸν 9^ο αἰῶνα ἀποσπάστηκε ἀπὸ αὐτὸ καὶ ἐπεστράφη ὡς δῶρο στὴν Πάτρα ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Βασι-

6. Τὸ λείψανο τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέα παρέμεινε στὴν Πάτρα μετὰ τὸν σταυρικό του θάνατο καὶ τὸν ἐνταφιασμό του ἀπὸ τὴν Μαξιμίλλα, τὴν προσηλυτισθεῖσα σύζυγο τοῦ ρωμαίου διοικητῆ, ἕως τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 4^{ου} αἰῶνα. Στὴ συνέχεια μεταφέρθηκε –μεταξὺ τῶν ἐτῶν 336 καὶ 357 μ.Χ., μὲ ἐντολὴ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου ἢ τοῦ γιοῦ του Κωνσταντίνου Β΄– στὴν Κωνσταντινούπολη, σὲ μία προσπάθεια νὰ συγκεντρωθοῦν στὴ Βασιλεύουσα τὰ ὄσα ὄλων τῶν μαθητῶν τοῦ Ἰησοῦ. Οἱ ἀπόψεις, πάντως, τῶν ἐπιστημόνων γιὰ τὸν χρόνο ἀνακομιδῆς τοῦ λειψάνου ἀπὸ τὴν Πάτρα στὴν Κωνσταντινούπολη δίστανται (336, 356, 357 μ.Χ.), καθὼς καὶ ὑπὸ ποι-οῦ αὐτοκράτορα τὴν ἐντολὴ πραγματοποιήθηκε ἡ ἀνακομιδὴ (Μ. Κωνσταντίνου ἢ Κωνσταντίνου Β΄). Δύο σχεδὸν αἰῶνες ἀργότερα –στὰ μέσα δηλαδὴ τοῦ 6^{ου} αἰῶνα– οἱ Βυζαντινοὶ εἶχαν λησμονήσει ὅτι τὰ ὄσα τοῦ πρωτοκλήτου βρισκόνταν στὸν ναὸ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἡ ὑπαρξὴ τους ἐγίνε γνωστὴ, ὅταν ὁ Ἰουστινιανὸς ἀποφάσισε νὰ ἀνακατασκευάσει τὸν ναὸ. Στὴ διάρκεια τῶν ἔργων οἱ ἐργάτες ἀνακάλυψαν τυχαία κάτω ἀπὸ τὴν ἁγία Τράπεζα τὶς λειψανοθήκες τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέα καὶ τῶν ἀποστόλων Λουκᾶ καὶ Τιμόθεου. Οἱ λάτραικες παρέμειναν στὸ ἴδιο σημεῖο ἕως τὸ 1204, ὅποτε ὁ καρδινάλιος τοῦ Ἁγίου Μαρκέλλου Pietro Caruano –λεγάτος τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου Γ΄ (1160-1216)– τὶς μετέφερε κρυφὰ στὴ Γαέτα. Τὸ λείψανο τοῦ πρωτοκλήτου ἐντὸς ἀργυρῆς λειψανοθήκης στάλθηκε στὸν θεῖο τοῦ Pietro, Matteo Caruano, ἀρχιεπίσκοπο Ἀμάφι (8.5.1208), ὁ ὁποῖος τὸ τοποθέτησε σὲ κρύπτη στὴ μητροπόλη τῆς πόλης. Γιὰ τὴ συγκεκριμένη ἀνακομιδὴ συντάχθηκε ἐκθεση –στὰ μέσα τοῦ 14^{ου} αἰῶνα– ἀπὸ ἕναν Ἀμαλφίτανὸ ἀρχιδιάκονο. Ὁ Fr. Ch. H. L. Rouquerville παραθέτει μία διαφορετικὴ πληροφορία γιὰ τὴν τύχη τοῦ λειψάνου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία αὐτὸ βρισκόταν στὶς ἀρχὲς τοῦ 16^{ου} αἰῶνα στὴ Ρώμη, ὅποτε καὶ βεβηλώθηκε τὸ 1527 ἀπὸ Γερμανοὺς στρατιῶτες. Βλ. σχετικὰ ΠΡΟΚΟΠΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΩΣ, *Περὶ κτισμάτων*, I, στ. 4. Στὴν κρύπτη στὸ Ἀμάφι φυλάσσονται πλέον μόνο τὰ ὄσα ἀπὸ τὸ ἕνα δάκτυλο τοῦ ἀποστόλου. Ρ. RIANI, *Exuviae sacre Constantinopolitanae*, τ. Α΄, Γενεύη 1877, σ. 165-176. ΣΤ. ΘΩΜΟΠΟΥΛΟΥ, Ὁ Ἀπόστολος Ἀνδρέας, Ἀθήνα 1899, σ. 57. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Ἡ ἐκ Πατρῶν εἰς Ρώμην μετακομιδὴ τῆς κάρας τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 10 (1913), σ. 33. R. DE CLARI, *Ἡ κατάκτηση τῆς Κωνσταντινούπολης*, Κ. Ἀντύπας, Γ. Σαραφινός (ἐπιμ.), Ἀθήνα 1990, σ. 156-157. Α. ΓΛΑΒΙΝΑ, «Ὁ Ἀπόστολος Ἀνδρέας στὴν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας μας», *Πρωτοκλήτεια 1996-Πρωτοκλήτεια 1997*, Ἀθήνα 1998, σ. 56-59. R. BURGESS, «The passio S. Artemii...» σ. 5-34. S. MERGIALI-SAHAS, «Byzantine Emperors...», σ. 55-57. S. Ronchey, *L' enigma...*, σ. 281-282.

λειο Α' τὸν Μακεδόνα (867-884)⁷. Ἡ προαναφερθεῖσα ὁμως ἄποψη ἀμφισβητεῖται ἔντονα ἀπὸ τοὺς ἐρευνητές, οἱ ὅποιοι ἔθεσαν τὸ ἐρώτημα, ἂν κατὰ τὴν ἀνακομιδὴ τοῦ πρωτοκλήτου ἀπὸ τὴν Πάτρα παραλήφθηκε ὁλόκληρο τὸ λείψανο ἢ μέρος του⁸.

Ἡ ἐπόμενη μαρτυρία σὶς πηγές γιὰ τὴν κάρρα τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέα προέρχεται ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ Γεώργιο Σφραντζῆ –ἀρκετοὺς αἰῶνες ἀργότερα–, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται στὸ ἱερὸ λείψανο, ὅταν ὁ Θωμᾶς Παλαιολόγος (1409/10-1465) ἔχει ἤδη φτάσει στὴν Ἰταλία, γιὰ νὰ τὸ παραδώσει στὸν πάπα Πῖο Β' ⁹. Πρωταγωνιστὴς σὲ αὐτὸ τὸ «ταξίδι» τῆς κάρρας πρὸς τὴ δυτικὴ Εὐρώπη ὑπῆρξε ὁ Θωμᾶς Παλαιολόγος¹⁰. Τὸ ἱερὸ λείψανο περιήλθε στὴν κατοχὴ του, ὅταν ἀνέλαβε τὸν ἔλεγχο τῆς Πελοποννήσου, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀναρρίχηση τοῦ ἀδελφοῦ του Κωνσταντίνου (1404-1453) στὸν θρόνο τῆς Κωνσταντινούπολης. Ἡ διοίκηση τῆς συγκεκριμένης γεωγραφικῆς περιοχῆς, τὴν ὁποία εἶχε ἕως τὸ 1449 ὁ Κωνσταντῖνος ὡς Δεσπότης, διαμοιράστηκε στὰ δύο τοῦ ἀδέλφια, τὸν φιλοδυτικὸ Θωμᾶ καὶ τὸν μὴ φιλοδυτικὸ Δημήτριο (1407-1470)¹¹. Ὁ Θωμᾶς ἀναλαμβάνοντας τὴν ἐξουσία τῆς βορειοδυτικῆς Πελοποννήσου –μὲ ἔδρα τὴν Πάτρα– ἀπέκτησε καὶ τὴν κάρρα τοῦ πρωτοκλήτου. Τὰ δύο ὁμως ἀδέλφια, ὁ Θωμᾶς καὶ ὁ Δημήτριος, δὲν κατάφεραν νὰ ὁμονοήσουν, προκειμένου νὰ προστατεύσουν τὸν Μοριὰ ἀπὸ τὰ ὀθωμανικὰ στρατεύματα. Ὑστερα μάλιστα ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς Πόλης καὶ καθὼς ὁ Θωμᾶς καὶ ὁ Δημήτριος συνέχιζαν τὶς μεταξύ τους ἔριδες, οἱ ὀθωμανοί, ὑπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ σουλτάνου Μωάμεθ Β', κατευθύνθηκαν

7. Ἡ ἐν λόγω ἐνέργεια ἔχει ἐρμηνευθεῖ ὡς ἐνδειξὴ εὐχαριστίας τοῦ Βασιλείου πρὸς τὸν πρωτόκλητο, ἐπειδὴ, σύμφωνα μὲ τὶς βυζαντινὲς πηγές, ὁ ἅγιος εἶχε προφητεῦσει τὴν ἀνοδο τοῦ πρώτου στὸν αὐτοκρατορικὸ θρόνο καὶ λιγότερο στὴ μεσολάβηση τῆς πλούσιας ντόπιας Δανηλίδας, μὲ τὴν ὁποία ὁ Βασιλεὺς διατηροῦσε φιλικὲς σχέσεις. Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗ – Τ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗ, «Ὁ μοναχὸς τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα στὴν Πάτρα καὶ ἡ ἀπεικόνισή του στὸ χειρόγραφο τοῦ Σκυλίτζη», Β. Κόντη (ἐπιμ.), *Ὁ μοναχισμὸς στὴν Πελοπόννησο 4^{ος}-15^{ος} αἰ.*, Ἀθήνα 2004, σ. 65-66, 69-70, 74-75.

8. Π. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ὁ Ἀπόστολος Ἀνδρέας. Ὁ Σταυρὸς, τὰ λείψανα, οἱ ἐν Πάτραις ναοὶ του*, Πάτρα 1986, σ. 42-44 (δακτυλόγραφο).

9. «Ὁ δὲ δεσπότης κὺρ Θωμᾶς, φθάσας εἰς τὸν Ἀγκῶνα καὶ ἀπ' ἐκεῖ εἰς τὴν Ῥώμην, οὐδὲν ἄλλο κατῴρθωσεν εἰ μὴ ὅτι δέδωκε τῷ πάπᾳ Πίῳ τὴν τοῦ ἁγίου ἀποστόλου καὶ πρωτοκλήτου Ἀνδρέου κάρρα, κάκεινος πρὸς αὐτὸν πρὸς τὸ μὸλις τὸ ζῆν μὲ τοὺς αὐτοῦ αὐτὴν καὶ μόνην τὴν ἀναγκαίαν τροφήν». R. MAISANO, *Giorgo Sfranze, Cronaca*, CFHB XXIX, Ῥώμη 1990, σ. 170, κεφάλαιο XLI-8.

10. Ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Θωμᾶ Παλαιολόγου βλ. S. RONCHEY, *L' enigma...*, σ. 7.

11. S. RONCHEY, *L' enigma...*, σ. 7.

νότια και κυρίευσαν την αρχαϊκή πρωτεύουσα (1458)¹². Ὁ Δημήτριος παρέδωσε ἀμαχητὶ τὸν Μυστρᾶ στὸν σουλτάνο θέτοντας ἔτσι τέλος στὸ Δεσποτᾶτο. Ὑπὸ τὴν πίεση τῶν ὀθωμανικῶν στρατευμάτων ὁ Θωμᾶς ἀποσύρθηκε στὶς νοτιοδυτικὲς περιοχὲς τῆς Μεσσηνίας. Συγκεκριμένα ἀπὸ τὴν Καλαμάτα μετέβη –μέσω Μεθώνης καὶ Κορώνης– στὸ Ναβαρίνο καὶ ἔπειτα στὸ Μαραθονήσι, ὅπου συνάντησε τὴ σύζυγό του Κατερίνα Ζαχαρία τῆς Ἀχαΐας καὶ τὰ παιδιὰ του (Ἄνδρέας, Μανουήλ, Ζωή). Στὴ συνέχεια ἐπέστρεψε στὴ Μεθώνη, γιὰ νὰ ἀποπλεύσει ἀπὸ τὸ λιμάνι τῆς νήσου Σαπιέντζας (Πόρτο Λόγγο) γιὰ τὴν Κέρκυρα. Στὸ νησι τῶν Φαιάκων, πού βρισκόταν ὑπὸ βενετικὴ κατοχή, ἀφίχθη στὶς 28 Ἰουλίου 1460¹³. Ἡ παραμονὴ του στὴν Κέρκυρα διήρκεσε λίγους μόνο μῆνες, ἀφοῦ στὰ μέσα Νοεμβρίου ὁ Παλαιολόγος ἐπιβιβάστηκε σὲ κερκυραϊκὸ πλοῖο (16.11.1460) καὶ ταξίδεψε στὴν Ἄγκωνα, ἀφήνοντας στὸ νησι τὴν οἰκογένειά του¹⁴. Ἄν καὶ δὲν προσδιορίζεται ἀπὸ τίς πηγὲς ἡ ἀκριβὴς ἡμερομηνία κατὰ τὴν ὁποία ὁ Θωμᾶς ἐγκατέλειψε τὴν Πάτρα λαμβάνοντας μαζί του τὴν κάρα, πιθανολογοῦμε ὅτι αὐτὸ σημειώθηκε τὸ 1458. Δὲν ὑπάρχει ἄλλωστε καμία μαρτυρία –ἢ παράδοση– πού νὰ ἀναφέρει ὅτι ὁ Παλαιολόγος ἐπισκέφθηκε μετὰ τὸ 1458 τὴν Πάτρα, ἔστω καὶ γιὰ ὧρες¹⁵.

Λανθασμένα λοιπὸν ἢ Silvia Ronchey ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι ὁ Θωμᾶς Παλαιολόγος ἐπισκέφθηκε τὴν αρχαϊκὴ πρωτεύουσα τὸ 1460, στὴ διάρκεια δηλαδὴ τοῦ ταξιδιοῦ του ἀπὸ τὸ Πόρτο Λόγγο πρὸς τὴν Κέρκυρα, προκειμένου νὰ παραλάβει ἀπὸ τὴν πελοποννησιακὴ πόλη τὴν κάρα τοῦ πρωτοκλήτου¹⁶. Ἡ Ronchey διαμορφώνει τὴν ἐν λόγῳ ἀποψη βασιζόμενη μόνο σὲ καλλιτεχνικὰ δημιουργήματα καὶ ὄχι σὲ ἱστορικὲς πηγές. Πρόκειται γιὰ πέντε ζωγραφικούς

12. D. ZAKYTHINOS, *Le despotat grec de Moree. Histoire politique*, edition revue et augmentée par Chryssa Maltezu, Λονδίνο 1975, σ. 242, 257.

13. ΣΤ. ΘΩΜΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία τῆς πόλεως Πατρῶν. Ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ 1821*, Πάτρα 1950², σ. 371. D. Zakythinios, *Le despotat...*, σ. 270. R. MAISANO, *Giorgo Sfranze...*, σ. 164, κεφάλαιο XL-12. S. RONCHEY, «Orthodoxy on Sale...», σ. 313. S. RONCHEY, *L' enigma...*, σ. 7-8.

14. R. MAISANO, *Giorgo Sfranze...*, σ. 168, κεφάλαιο XLI-5.

15. Ὁ πάπας Πίος Β' στὰ ἀπομνημονεύματά του δὲν ἀναφέρει τίποτα γιὰ τὸ ταξίδι καὶ τὴν παραμονὴ τοῦ Θωμᾶ Παλαιολόγου στὴν Κέρκυρα, ἀλλὰ σημειώνει ὅτι «κατέφυγε μαζί με τὴν οἰκογένειά του καὶ ἄλλους εὐγενεῖς στὸν δεσπότη τῆς Ἄρτας, στὴ νῆσο τῆς Ἁγίας Μαύρας, δηλαδή τὴ Λευκάδα». Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΛΑΔΑ, «Ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων ἢ ἡ ἐλληνικὴ ἀκτινοβολία στὴν Εὐρώπη», *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος ΠΓ' -ΠΔ'* (2012-2013), σ. 232.

16. «*Quel che è certo e che Tommaso fece scalo a Patrasso, ancora presidiata ma già turchizzata, e che lo fece per una ragione precisa*». S. RONCHEY, *L' enigma...*, σ. 8.

πίνακες οί όποιοι άπεικονίζουn την άνακομιδή τής κάρας άπό την Πάτρα στη Ρώμη¹⁷. Σύμφωνα με την άποψη του γράφοντος θεωρείται μάλλον άπίθανο ό Θωμάς νά είχε άφήσει στην άχαϊκή πρωτεύουσα –έστω και καλά κρυμμένο– τό πολύτιμο γι' αυτόν λείψανο, τό όποιο θά του έξασφάλιζε τό «διαβατήριο» άρχικά για την παραμονή του στη Ρώμη και τις έπαφές με τον πάπα Πίο Β' και δευτερευόντως για την ύλοποίηση τών μελλοντικών του σχεδιών. Σχέδια τά όποια δέν ήταν άλλα άπό την άπόκτηση του άυτοκρατορικού θρόνου τής Κωνσταντινούπολης. Η έπίσκεψη, έξάλλου, του Θωμά –άκόμα και για σύντομο χρονικό διάστημα– σέ μία κατακτημένη άπό τά όθωμανικά στρατεύματα περιοχή, όπως ήταν ή Άχαΐα, κρινόταν ιδιαίτέρως ριψοκίνδυνη¹⁸.

Η πρόθεση του Θωμά νά στεφθεϊ άυτοκράτορας τής πρώην Βυζαντινής άυτοκρατορίας ύστερα άπό την άπελευθέρωσή της άπό τους Όθωμανούς, ίσως νά άποτυπώνεται και σέ ένα άλλο –με άμιγώς συμβολικό χαρακτήρα– γεγονός. Λίγο πριν την Άλωση τής Κωνσταντινούπολης (Ίανουάριος 1453) έπέλεξε νά όνοματοθετήσει τον γιό του με τό όνομα Άνδρέας, ένω κανένας έως τότε βυζαντινός άυτοκράτορας δέν είχε λάβει τό όνομα του πρωτοκλήτου¹⁹. Προφανώς ό Θωμάς, θεωρώντας ότι κάποια στιγμή θά βασίλευε στην Κωνσταντινούπολη και ό γιός του Άνδρέας, προσπάθησε νά συνδέσει μέσω τής συγκεκριμένης όνοματοθεσίας την οικογένειά του με τον άπόστολο, ό όποιος έθεωρείτο και ό ίδρυτής τής Έκκλησίας τής Κωνσταντινούπολης.

17. Οί πέντε πίνακες –μέτριας έως κακής καλλιτεχνικής άξίας σύμφωνα με τη S. Ronchey– δημιουργήθηκαν έναν περίπου αιώνα ύστερα άπό τά γεγονότα πού άπεικονίζουn άπό τον Φλαμανδό ζωγράφο B. Rantwyck. Τους πίνακες, πού βρίσκονται σήμερα στο μουσειό τής Pienza, παρήγγειλε στον Rantwyck ο Francesco Maria Piccolomini συγγενής του πάπα Πίου Β'. Ό πρώτος άπό τους έν λόγω πίνακες μάς ένδιαφέρει άμεσα, καθώς άπεικονίζει τον Θωμά Παλαιολόγο νά έπιβιβάζεται σέ πλοίο στο λιμάνι τής Πάτρας, κρατώντας τη λειψανοθήκη με την κάρα. Η Ronchey μάλιστα τονίζει ότι ή λειψανοθήκη του πίνακα δέν θυμίζει αυτή πού –σύμφωνα με την παράδοση– παρέδωσε ό Θωμάς τον Πίο. Προφανώς ό πίνακας –καλλιτεχνική άδεία– άπεικονίζει ή ένα φανταστικό γεγονός πού ύποτίθεται ότι έλαβε χώρα τό 1460 ή την άποχώρηση του Παλαιολόγου άπό την Πάτρα τό 1458. Οί ύπόλοιποι πίνακες παρουσιάζουn σηνές τής άνακομιδής του ιεροϋ λειψάνου στην Άγκόνα, στο φρούριο τής Narni, στη Milvia γέφυρα και στη Ρώμη. S. RONCHEY, *L' enigma...*, σ. 8-10 και εικ. 116-120. S. Ronchey, «Orthodoxy on Sale...», σ. 314.

18. Σχετικά με την κατάσταση πού επικρατούσε στην περιοχή βλ. R. MAISANO, *Giorgo Sfranze...*, σ. 170, κεφάλαιο XL-9.

19. Ό Άνδρέας Παλαιολόγος, γιός του Θωμά, γεννήθηκε στις 17 Ίανουαρίου 1453, πιθανόν στην Πάτρα. Ό Σφραντζής ευχήθηκε νά είναι «διάδοχος και κληρονόμος του τών Ρωμαίων μικροϋ τούτου σπινθήρος». R. MAISANO, *Giorgo Sfranze...*, σ. 132, κεφ. XXXV-5.

Τὰ κίνητρα πού ὀδήγησαν τὸν Θωμᾶ Παλαιολόγο νὰ πραγματοποιήσει τὴν ἀνακομιδὴ τῆς κάρρας τοῦ πρωτοκλήτου Ἀνδρέα στὸ Βατικανὸ θεωροῦμε ὅτι σχετίζονταν μὲ τὴν προσπάθειά του νὰ εὐαισθητοποιήσει τὸν ποντίφικα, οὕτως ὥστε αὐτὸς νὰ ὀργανώσει μίᾳ σταυροφορία, γιὰ νὰ ἀπελευθερώσει τὶς κατακτημένες ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς βυζαντινὲς περιοχὲς τῶν Βαλκανίων καὶ τῆς Μ. Ἀσίας. Ὁ Θωμᾶς εὐελπιστοῦσε ὅτι ὁ πάπας Πῖος Β΄ (1458-1464)²⁰ θὰ τὸν βοηθοῦσε νὰ ὑλοποιήσει τὰ σχέδιά του, καθὼς τὸ 1459 –λίγο δηλαδὴ πρὶν τὴν κατὰκτηση τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς– εἶχε εἰσακούσει τὴν ἔκκληση τοῦ Θωμᾶ καὶ τοῦ εἶχε ἀποστείλει τριακόσιους ἄνδρες ὡς βοήθεια²¹. Συμπαροστάτη τοῦ ὁ Παλαιολόγος στὴν πραγματοποίηση μιᾶς σταυροφορίας τῶν δυτικοευρωπαϊκῶν κατὰ τῶν μουσουλμάνων εἶχε τὸν καρδινάλιο Βησσαρίωνα (1408-1472)²². Ὁ τελευταῖος ἐπὶ εἰκοσιπέντε σχεδὸν χρόνια –ἀπὸ τὴ Σύνοδο τῆς Φεράρας-Φλωρεντίας (1438-1439)– ἐπεδίωκε τὴν πολεμικὴ κινητοποίηση τῶν χριστιανῶν τῆς δυτικῆς Εὐρώπης κατὰ τῶν ἄλλοπίστων.

Ὁ πάπας Πῖος Β΄ ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού ἀναρριχήθηκε στὸν θρόνο τοῦ Βατικανοῦ (29.8.1458) ἐπικέντρωσε τὶς προσπάθειές του στὸν σχεδιασμὸ μιᾶς σταυροφορίας κατὰ τῶν Ὀθωμανῶν. Προκειμένου νὰ πραγματοποιήσει τὸν συγκεκριμένο σκοπὸ ὀργάνωσε συνέδριο στὴ Mantua (1.7.1459) στὸ ὁποῖο παραβρέθησαν ἀντιπρόσωποι τῶν ἡγεμόνων τῆς δυτικῆς Εὐρώπης²³. Στὴν οὐσία τὸ συ-

20. Ὁ πάπας Πῖος Β΄ –κατὰ κόσμον Enea Silvio Piccolomini– ὑπῆρξε ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους λατινιστὲς τοῦ 14^{ου} αἰῶνα. Τὸ πνεῦμα του καὶ ἡ φοίτησή του δίπλα σὲ ἐπιφανεῖς δασκάλους τῆς Φλωρεντίας, τῆς Μπολονίας καὶ τῆς Πάδοβας τὸν κατέστησαν διακεκριμένο οὐμανιστὴ, δεινὸ ρήτορα καὶ ἐπιδέξιο διπλωμάτη. Σὲ μεγάλη σχετικὰ ἡλικία (42 ἐτῶν) ἀπαρνήθηκε τὸν κοσμικὸ βίον καὶ ἔγινε πρεσβύτερος καὶ ἐπίσκοπος Τεργέστης (1447), Σιένας (1450), καρδινάλιος (1456). Τὸ 1458 ἐξελέγη πάπας ὡς διάδοχος τοῦ Κάλλιστου Γ΄. Μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ὁ τελευταῖος πάπας μιᾶς ἄλλης ἐποχῆς, ἀφοῦ μὲ αὐτὸν ἐξαφανίστηκε ἡ ἡθικὴ ἐνότητα τῆς δυτικῆς χριστιανοσύνης. Σχετικὰ μὲ τὴν προσωπικότητά καὶ τὸ ἔργο τοῦ πάπα Πῖου Β΄ βλ. S. RONCHEY, *L' enigma...*, σ. 228-229, 234-235. Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΛΑΔΑ, «Πάπας Πῖος Β΄ καὶ ἡ κινητοποίηση τῆς Δύσεως κατὰ τῶν Ὀθωμανῶν (1405-1464)», *Βυζαντικά* 23 (2003), σ. 289-318, ὅπου καὶ ἐκτενὴς βιβλιογραφία. Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΛΑΔΑ, «Ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων...», σ. 226-228.

21. ΣΤ. ΘΩΜΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία τῆς πόλεως Πατρῶν. Ἀπὸ ἀρχαιολογικῶν χρόνων μέχρι τοῦ 1821*, Β. Λάζαρης (ἐπιμ.), τ. Β΄, Πάτρα 1999⁴, σ. 92-93.

22. Ὅσον ἀφορᾷ τὶς συνεχεῖς προσπάθειες τοῦ Βησσαρίωνα νὰ διατηρήσει ἓνα ἀντιοθωμανικὸ κλίμα στὸ Βατικανὸ βλ. Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΛΑΔΑ, «Πάπας Πῖος Β΄ ...», σ. 302.

23. D. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Le despotat...*, σ. 262. S. Ronchey, *L' enigma...*, σ. 11-18, 256-257. Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΛΑΔΑ, «Πάπας Πῖος Β΄ ...», σ. 308-310. Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΛΑΔΑ, «Ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων...», σ. 228-229.

νέδριο δὲν εἶχε τὰ ἐπιθυμητὰ ἀποτελέσματα, καθὼς οἱ ἡγεμόνες εἴτε δὲν προσήλθαν, εἴτε περιορίσθηκαν σὲ ἀόριστες ὑποσχέσεις²⁴. Πρὸς στιγμὴν ἡ ἄφιξη τῆς κάρας τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέα στὴ Ρώμη ἔδωσε στὸν ποντίφικα τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ ἐπραγματοποιεῖτο ὁ «ἱερὸς ἀγώνας» κατὰ τῶν «ἀπίστων». Φτάνοντας ὁμως στὴν Ἀνκόνα, ὅπου τὰ χριστιανικὰ στρατεύματα θὰ ἐπιβιβάζονταν στὰ πλοῖα, γιὰ νὰ ξεκινήσει ἡ σταυροφορία, διαπίστωσε ὅτι ἐκεῖ ὑπῆρχαν μόνο ὀρισμένες ἀπειθάρχες συμμορίες. Οἱ πιστοὶ μπορεῖ νὰ συγκινούνταν ἀπὸ τὴν ἰδέα μᾶς σταυροφορίας, οἱ ἡγεμόνες ὁμως ἐνδιαφέρονταν περισσότερο γιὰ τὰ οικονομικὰ καὶ πολιτικὰ τους συμφέροντα καὶ ὄχι γιὰ τὶς ἐκκλήσεις τοῦ πάπα.

Ἡ ἀνακομιδὴ τῆς κάρας στὴ Ρώμη ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἔγινε γιὰ καθαρὰ προσωπικὸ ὄφελος τοῦ Θωμᾶ, ὅτι δηλαδὴ μέσω αὐτῆς ὁ πάπας θὰ παρεῖχε στὸν Παλαιολόγο οικονομικὰ ἀνταλλάγματα, ἀσφάλεια καὶ προστασία²⁵. Ἡ συγκεκριμένη ἀποψη βασίστηκε στὶς ὑλικὲς ἀπολαβὲς ποὺ ὁ ἐκπτωτος Δεσπότης ἔλαβε ἀπὸ τὸν ποντίφικα. Ἡ Βενετία ἐπίσης ὄρισε ὑπὲρ τοῦ Θωμᾶ μία χορηγία ὕψους πεντακοσίων δουκάτων²⁶. Γιὰ ποῖο λόγο ὁμως ὁ Παλαιολόγος ἀπέσπασε τόσες πολλὲς παροχὲς καὶ τιμές; Κάθε ἱερὸ λείψανο ἦταν περιζήτητο στὴ δυτικὴ Εὐρώπη, πολὺ δὲ περισσότερο τὰ λείψανα τῶν προσώπων ποὺ συνδέονταν ἄμεσα μὲ τὸν Χριστό²⁷. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ καθιστοῦσε τὴν κάρα τοῦ πρωτοκλήτου ἓνα ἀπὸ τὰ πολυτιμότερα καὶ περιζήτητα λείψανα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς²⁸. Προστιθέμενο, μάλιστα, στὰ λείψανα τῶν ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύ-

24. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ κατάληψη τῆς Σινώπης καὶ τῆς Τραπεζούντας ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς (1461) δὲν κινήθηκε τοὺς δυτικοευρωπαίους ὀδήγησε τὸν ποντίφικα σὲ νὰ ἀποστείλει ἐπιστολὴν στὸν Μωάμεθ Β΄ (τέλη 1461) μὲ τὴν ὁποία τὸν καλοῦσε νὰ σταματήσει τὴν ἐπεκτατικὴ του πολιτικὴ. Μὲ τὴν ἐν λόγω ἐνέργεια ὁ Πῖος οὐσιαστικὰ παραδέχεται ὅτι δὲν ἐπρόκειτο νὰ πραγματοποιηθεῖ καμία σταυροφορία.

25. Π. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ὁ Ἀπόστολος Ἀνδρέας..., σ. 45.

26. Ὁ πάπας Πῖος Β΄ παρεῖχε στὸν Θωμᾶ Παλαιολόγο διαμονὴν στὴ μονὴ τοῦ ἁγίου Πνεύματος (s. Spirito in Sassia) καὶ ἐτήσια χορηγία τριακοσίων σκούδων, στὴν ὁποία οἱ καρδινάλιοι προσέθεσαν ἄλλα διακόσια. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Ἡ ἐκ Πατρῶν...», σ. 37-38. S. RONCHEY, *L' enigma...*, σ. 258, 326-327. Ἄς σημειωθεῖ πάντως, ὅτι ἐλάχιστα στοιχεῖα μᾶς εἶναι γνωστὰ γιὰ τὴν παραμονὴν τοῦ Θωμᾶ Παλαιολόγου στὴν Ἰταλία τῆ χρονικῆ περιόδου 1460-1465.

27. J. W. BARKER, *Manuel II Palaeologus, 1391-1425: A Study in Late Byzantine Statesmanship*, New Brunswick, N.J., 1969, σ. 407-408, 410, 422-423, 430-438. J. SHEPARD, «Imperial Relics, Palaiologan Emperors and the Resilience of the Exemplary Centre», J. HARRIS – C. HOLMES – E. RUSSELL (ἐπιμ.), *Byzantines, Latins, and Turks in the Eastern Mediterranean World after 1150*, Ὁξφόρδη 2012, σ. 61-93, κυρίως 83-84. S. MERGIALI-SAHAS, «Byzantine Emperors...», σ. 41-60. S. MERGIALI-SAHAS, «An Ultimate Wealth...», σ. 264-275.

28. Ἀκόμη καὶ οἱ σουλτάνοι ἀπέστειλαν ἅγια λείψανα ὡς δῶρα σὲ πάπες καὶ σὲ ἄλλους

λου –πὸν ἤδη βρισκόνταν στὴ Ρώμη– θὰ ἔδινε ἓνα ἐπιπρόσθετο ἐπιχείρημα στὶς ἀξιώσεις τῶν παπῶν περὶ τῶν πρωτείων τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας ἔναντι τῶν ὀρθοδόξων²⁹. Ἴσως γιὰ τὸν ἴδιο λόγο παλαιότερα καὶ ὁ πάπας Ὀνώριος Γ' (1216-1237) ἐπιθυμοῦσε διακαῶς νὰ ἀποσπάσει ἔστω καὶ τὸ ἐλάχιστο μέλος τοῦ λειψάνου τοῦ ἀποστόλου ἀπὸ τοὺς Ἀμαλφιτανούς. Εἶναι πιθανὸν ὁ Παλαιολόγος νὰ εἶχε συναίσθηση τῶν ἀπώτερων πολιτικοθηρησκευτικῶν συνεπειῶν ποὺ θὰ εἶχε ἡ παραχώρηση τῆς κάρρας στὸ Βατικανό, ἔπρεπε ὅμως νὰ ἀποταθεῖ σὲ ἓναν ἰσχυρότατο παράγοντα τῆς δυτικῆς Εὐρώπης, ὅπως ἦταν ὁ Πῖος Β', καὶ νὰ τὸν δελεάσει, ἐὰν ἐπιθυμοῦσε τὴν ἀπελευθέρωση τῆς πατρίδας του³⁰. Προφανῶς ὁ Θωμᾶς θεωροῦσε τὸν πάπα τὸν μοναδικὸ ποὺ μποροῦσε νὰ κινητοποιήσει τοὺς δυτικοευρωπαίους ἡγεμόνες σὲ μία σταυροφορία μὲ αἴσιο ἀποτέλεσμα γιὰ τοὺς ὀρθοδόξους. Ἐὰν λοιπὸν οἱ λόγοι ἦταν οἰκονομικοί, ὁ Παλαιολόγος θὰ μποροῦσε νὰ παραχωρήσει τὸ ἱερὸ λείψανο σὲ ὅποιον δυτικοευρωπαῖο ἡγεμόνα τοῦ προσέφερε τὴ μεγαλύτερη οἰκονομικὴ ἀμοιβή. Πολλοὶ ἐξάλλου ὑπῆρξαν οἱ χριστιανοὶ ποὺ ἐπιθυμοῦσαν νὰ ἀποσπάσουν ἀπὸ τὸν Θωμᾶ –ἔναντι ἀδράς ἀμοιβῆς– τὴν κάρρα³¹. Ἡ παραχώρηση ὅμως τοῦ λειψάνου σὲ ὅποιονδήποτε ἄλλον ἐκτὸς τοῦ πάπα δὲν θὰ μποροῦσε νὰ πραγματοποιηθεῖ καὶ γιὰ ἓναν πρόσθετο λόγο. Ἐνας μόνον πολιτικὸς ἄρχοντας δὲν μποροῦσε νὰ φέρει σὲ πέρας τὴν ὑλοποίησιν μιᾶς σταυροφορίας. Ἄς σημειωθεῖ τέλος ὅτι ἐὰν ὁ

ἰσχυροὺς τῆς δυτικῆς Εὐρώπης στὴν προσπάθειά τους νὰ τοὺς εὐαρεστήσουν. Ὁ Βαγιαζήτ Β' δώρισε στὸν μάλιστα τῶν ἱπποτῶν τῆς Ρόδου τὸ δεξιὸ χέρι τοῦ Ἰωάννη τοῦ Βαπτιστῆ (1484), ἐνῶ λίγα χρόνια ἀργότερα (1489) ὑποσχέθηκε στὸν βασιλιά τῆς Γαλλίας Κάρολο Η' ἐκτὸς ἀπὸ λείψανα καὶ τὴν ἀγία λόγχη, τὴν ὁποία, τελικὰ, δώρισε στὸν πάπα Ἰννοκέντιο Γ' (1492). Σπ. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Ἡ ἐκ Πατρῶν...», σ. 33.

29. Σχετικὰ μὲ τὶς ἀξιώσεις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης περὶ τῶν πρωτείων ἐξουσίας βλ. Α. ΓΛΑΒΙΝΑ, «Ὁ Ἀπόστολος Ἀνδρέας...», σ. 53-54.

30. Σὲ θερησκευτικὸ ὑπόβαθρο –τὴν ἔνωση τῶν δύο Ἐκκλησιῶν– εἶχε στηρίζει τὴν πολιτικοστρατιωτικὴ βοήθεια ποὺ ἐπιζητοῦσε ἀπὸ τὴ δυτικὴ Εὐρώπη λίγα χρόνια πρὶν τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης ὁ αὐτοκράτορας Ἰωάννης Η', ὅταν συμμετεῖχε στὴ Σύνοδο Φεράρας-Φλωρεντίας (1438-1439). Β. ΣΤΑΥΡΙΔΗ, *Νέαι τάσεις τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας εἰς τὰς σχέσεις μετὰ τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 321.

31. Σπ. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Ἡ ἐκ Πατρῶν...», σ. 34-35. Στ. ΘΩΜΟΠΟΥΛΟΥ, Ὁ Ἀπόστολος Ἀνδρέας..., σ. 48. W. Miller, «Balkan exiles in Rome», *JBAA*, 2 (1911), σ. 5. Π. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ὁ Ἀπόστολος Ἀνδρέας..., σ. 45. Ὅσον ἀφορᾷ τὶς προσπάθειες δυτικοευρωπαίων νὰ ἀποκτήσουν ἱερὰ λείψανα βλ. Α. FROLOW, «Notes sur les reliques et les reliquaries byzantins de Saint-Marc de Venise», *ΔΧΑΕ* 4 (1964-1965), σ. 205-226. D. NICOL, *Byzantium and Venice. A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Κέμπριτζ 1988, σ. 25, 184-185, 410-411. S. MERGIALI-SAHAS, «An Ultimate Wealth...», σ. 268-269.

Παλαιολόγος ενδιαφερόταν για τὸ οἰκονομικὸ ὄφελος ἀπὸ τὴν παραχώρηση τοῦ λειψάνου, δὲν θὰ ἄφηνε τὴν οἰκογένειά του στὴν Κέρκυρα, ἀλλὰ θὰ τὴ μετέφερε μαζί του στὴν Ἰταλία, ἀφοῦ σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωση ἡ παραμονὴ του στὴ Ρώμη θὰ ἦταν μόνιμη. Ὁ Θωμᾶς προφανῶς πίστευε ὅτι θὰ ἐπέστρεφε στὸ νησὶ τῶν Φαιάκων, ὅταν πλέον θὰ εἶχε πραγματοποιήσει τὰ σχέδιά του καὶ θὰ εἶχε λάβει ἀπὸ τὸν Πῖο τὸ χρῆσμα τοῦ αὐτοκράτορα τῆς Κωνσταντινούπολης³². Συνεπῶς, τὰ κίνητρα τοῦ Παλαιολόγου ὑπῆρξαν ἀποκλειστικὰ πολιτικὰ καὶ ὄχι οἰκονομικά.

Ὁ Θωμᾶς φτάνοντας στὴν Ἀγκώνα παρέδωσε τὴν κἀρα στὸν καρδινάλιο τῆς Σωσάνης, Alessandro Oliva da Sassoferrato, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ ἀποφάνθηκε γιὰ τὴ γνησιότητά της, τὴ μετέφερε στὴ Narni –τῆς ἐπαρχίας Umbria– ὅπου καὶ τὴν τοποθέτησε στὴν ἀκρόπολη τῆς πόλης. Ἐκεῖ παρέμεινε ἕως τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1462, περισσότερο δηλαδὴ ἀπὸ ἓνα ἔτος. Ἡ ἀνακομιδὴ στὴ Ρώμη καθυστέρησε λόγω τῆς ἀνασφάλειας ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν πόλη ἀπὸ τὶς ἐπιδρομὲς καὶ τὸν πόλεμο ποὺ διεξήγαγε ὁ πάπας μὲ τοὺς Ἀνδεγαυοὺς τῆς Νεάπολης³³. Προκειμένου νὰ μεταφερθεῖ ἡ κἀρα στὸ Βατικανὸ στάλθηκε τριμελὴς ἐπιτροπὴ στὴ Narni (τέλη Μαρτίου 1462), ἀποτελούμενη ἀπὸ τὸν καρδινάλιο Alessandro Oliva, τὸν ἐπίσκοπο Σιέννας Francesco Todeschini Piccolomini καὶ τὸν Βησσαρίωνα καρδινάλιο Τούσκλου. Ἡ ἐπιτροπὴ συνόδεψε τὸ ἱερὸ λείψανο ἕως τὰ πρόθυρα τῆς Ρώμης –στὴ Milvia γέφυρα (Ponte Molle)–, ὅπου καὶ ἔφτασε τὴν Κυριακὴ τῶν Βαΐων (11.4.1462). Στὸν χῶρο αὐτὸ ὁ ἑλληνικῆς καταγωγῆς Βησσαρίωνας παρέδωσε στὸν Πῖο Β΄ τὴν κἀρα τοῦ πρωτοκλήτου³⁴. Ἡ ἐπιλογὴ τῆς Milvia γέφυρας, προφανῶς, δὲν ἦταν τυχαία, καθὼς στὸ ἴδιο σημεῖο ὁ Μ. Κωνσταντῖνος εἶχε νικήσει τὸν στρατὸ τοῦ Μαξέντιου καὶ εἶχε δεῖ τὸ ὄραμα μὲ τὸν σταυρό. Στὸν χῶρο αὐτὸ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ πρώτη φορὰ σὲ μάχη ὁ σταυρὸς ὡς σύμβολο τοῦ ρωμαϊκοῦ στρατοῦ. Μποροῦμε δηλαδὴ νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἐπὶ Μ. Κωνσταντίνου ἔλαβε χώρα ἡ πρώτη «σταυροφορία» κατὰ ἄλλοθρήσκων. Τὴν τοποθεσία λοιπὸν αὐτὴ ἐπέλεξε καὶ ὁ Πῖος Β΄, γιὰ νὰ συναντή-

32. Ἀνάλογη ἄποψη διατυπώνει καὶ ἡ S. Ronchey: «*Perché ad attirare in Italia Tommaso non era stata tanto la garanzia di una rendita e di una dimora «in un palazzo della città Leonina», offerta da Pio II nell'invito trasmesso da Bessarione, quanto la precisa volontà del papa di reinsediare sul trono della Nuova Bisanzio»*. S. RONCHEY, *L' enigma...*, σ. 199.

33. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Ἡ ἐκ Πατρῶν...», σ. 39-40. Σχετικὰ μὲ τὴν ἄφιξὴ τοῦ Θωμᾶ Παλαιολόγου στὴ Ρώμη βλ. S. RONCHEY, *L' enigma...*, σ. 258-259, 269-270.

34. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Ἡ ἐκ Πατρῶν...», σ. 35-41. Τ. Γριτσόπουλος, «Ὁ Ἀπόστολος Ἀνδρέας...», σ. 30. S. RONCHEY, *L' enigma...*, σ. 269-271.

σει τὸ ἱερὸ λείψανο, σηματοδοτώντας κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο τὴν ἔναρξη μιᾶς νέας σταυροφορίας, αὐτὴ τὴ φορὰ κατὰ τῶν μουσουλμάνων³⁵.

Σύμφωνα μὲ τὶς πηγές τῆς ἐποχῆς ὁ ποντίφικας εἶχε κηρύξει –πρὸ τῆς 11^{ης} Ἀπριλίου– γενικὴ ἄφεση ἁμαρτιῶν ὅλων ὄσων θὰ παρίσταντο στὴ Ρώμη τὴν ἡμέρα τῆς ἀνακομιδῆς. Σὲ τελετὴ πού πραγματοποιήθηκε στὸν ναὸ τῆς Santa Maria del Popolo ὁ Βησσαρίωνας παρέδωσε καὶ ἐπίσημα στὸν Πῖο τὴν κάρρα, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ ἐκφώνησε λόγο ἀνάλογο μὲ τὴν περίσταση, τὴν ἐπέδειξε στὸ πλῆθος. Σὲ λόγο του ἐπίσης ὁ καρδινάλιος Βησσαρίωνας στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Πέτρου τόνισε τὴν πρωτεύουσα θέση πού κατέχει ὁ πρωτόκλητος Ἄνδρέας μεταξὺ τῶν ὑπολοίπων ἀποστόλων, ἐνῶ δὲν παρέλειψε νὰ κάνει ἐκκλήση στοὺς παρισταμένους γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν ὀρθόδοξων χριστιανικῶν περιοχῶν ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανούς. Κατὰ τὴν ἀντιφώνησή του ὁ πάπας ἐξέφρασε τὴ χαρὰ του γιὰ τὴν παρουσία τῆς κάρρας στὴ Ρώμη καὶ ὑποσχέθηκε νὰ υπερασπιστεῖ τὴ χριστιανικὴ θρησκεία, πού οἱ ἐχθροὶ τῆς πίστεως καταπατοῦσαν, ἀφήνοντας μάλιστα νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι θὰ ἦταν ὁ ἴδιος πού θὰ ἠγεῖτο τῆς σταυροφορίας ἐναντίον τῶν ἀλλοθρήσκων. Κατακλείδα τῶν ἐορταστικῶν ἐκδηλώσεων ὑπῆρξε ἡ ἡμέρα τοῦ Πάσχα (18.4.1462), κατὰ τὴν ὁποία ὁ Πῖος παραλαμβάνοντας τὸ λείψανο προσευχήθηκε καὶ ἔδωσε ἐνώπιον Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων δύο ἐπαγγελίες: ὅτι θὰ οἰκοδομήσει ἰδιαίτερο χῶρο γιὰ τὴν κάρρα³⁶ καὶ ὅτι θὰ πραγματοποιήσει σταυροφορία κατὰ τῶν μουσουλμάνων γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν ἐδαφῶν τῆς πρώην Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ ποντίφικας στὴ συνέχεια ὁδήγησε τὸ ἱερὸ λείψανο στὸ *Φρούριο τοῦ Ἀρχαγγέλου*, ἕως ὅτου κατασκευαστεῖ ὁ κατάλληλος

35. Ν. ΤΟΜΠΡΟΥ, «Τὸ ταξίδι μιᾶς κάρρας: Ἀπὸ τὴν Πάτρα στὴν Πάτρα (1258-1964)», *Πελοποννησιακά*, Λ' 2 (2011), σ. 578-579.

36. Ὁ πάπας δὲν ἀμέλησε νὰ ἐκπληρώσει τὶς θρησκευτικὲς του ἐπαγγελίες, πού ἀφοροῦσαν τὴν ἀνέγερση κτίσματος εἰς ἀνάμνηση τῆς ἀνακομιδῆς τοῦ λειψάνου καὶ τὴ δημιουργία ἰδιαίτερου χώρου ἐντὸς τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Πέτρου, ὅπου θὰ ἐτοποθετεῖτο ἡ κάρρα τοῦ πρωτοκλήτου. Ὡς μέρος οἰκοδόμησης τοῦ πρώτου κτίσματος ἐπιλέχθηκε ἡ τοποθεσία ὅπου ὁ πάπας ὑποδέχθηκε τὸ ἱερὸ λείψανο, πλησίον δηλαδὴ τῆς Milvia γέφυρας. Στὸ ναϊδίσχημο κτίσμα τοποθετήθηκε ἄγαλμα τοῦ ἀποστόλου Ἄνδρέα, φιλοτεχνημένο ἀπὸ τὸν γλύπτη Paolo di Mariano. Τὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Πέτρου ξεκίνησε ἡ δημιουργία τοῦ χώρου (cappella) ὅπου θὰ ἐτοποθετεῖτο τὸ κιβώριο μὲ τὴ λειψανοθήκη τοῦ ἀποστόλου καὶ ὁ τάφος τοῦ Πίου Β'. Τὴν κατασκευὴ τοῦ κιβωρίου (Φεβρουάριος 1463-Ἰούνιος 1464) ἀνέλαβαν οἱ Paolo καὶ Isaias di Pisa, ἐνῶ τὴν ἀργυρὴ λειψανοθήκη φιλοτέχνησε –μὲ ἐντολὴ τοῦ πάπα– ὁ Φλωρεντινὸς χρυσοκόμος S. Ghini. Ὑστερα ἀπὸ τὴν ὀλοκλήρωση τῶν ἐργασιῶν ἡ κάρρα ὁδηγήθηκε ἀπὸ τὸ *Φρούριο τοῦ Ἀρχαγγέλου* στὸν ναὸ τοῦ ἁγίου Πέτρου (17.6.1464). Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, «Ὁ Ἀπόστολος Ἄνδρέας...», σ. 31. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Ἡ ἐκ Πατρῶν...», 71-72.

χωρος στον ναό του Αγίου Πέτρου, όπου και θα κατετίθετο οριστικά το πολύτιμο κειμήλιο³⁷.

Η ανακομιδή είχε διπλή διάσταση, δὲν ἦταν μόνο μία πράξη θρησκευτική, ἀλλὰ καὶ πολιτική, καθὼς δινόταν ἡ δυνατότητα νὰ ἀναλάβει ὁ πάπας μέσω τῆς κάρας πολιτική δράση, νὰ ἡγηθεῖ μίας σταυροφορίας ἐναντίον τῶν ἀλλοθρησκῶν. Ἡ συγκέντρωση ἐπίσημων ἀντιπροσωπειῶν ἀπὸ τὴ Βενετία καὶ τὴν ὑπόλοιπη καθολικὴ Εὐρώπη στὶς συγκεκριμένες θρησκευτικὲς τελετὲς ἔδωσε τὴ δυνατότητα στὸν Πῖο Β΄ νὰ θυμίσει στοὺς δυτικοευρωπαίους τὶς βιαιότητες ποὺ ὑφίσταντο οἱ ὀρθόδοξοι πληθυσμοὶ ἀπὸ τὰ ὀθωμανικὰ στρατεύματα καὶ νὰ ἀνακινήσει τὸ ζήτημα τῆς ἀπελευθέρωσής τους. Ὑπὸ τὸ πρῖσμα αὐτὸ πρέπει νὰ ἐξεταστοῦν οἱ λόγοι ποὺ ἐκφώνησαν ὁ πάπας καὶ ὁ Βησσαρίωνας κατὰ τὴ διάρκεια τῶν τελετῶν τῆς ἀνακομιδῆς³⁸. Θὰ μπορούσε μάλιστα νὰ εἰπωθεῖ ὅτι μὲ τὶς συγκεκριμένες ὁμιλίες συναπτόταν τὸ «ἐπίσημο συμβόλαιο» τῆς ἐπικείμενης σταυροφορίας. Ἡ ἄφραση ἀμαρτιῶν ἐξάλλου ποὺ εἶχε ἐξαγγεῖλει ὁ ποντίφικας γιὰ ὅλους ὅσους παρίσταντο στὴ Ρώμη κατὰ τὴν ἀνακομιδὴ πιθανὸν σχετιζόταν μὲ τὴν προσέλκυση ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερων πολιτικῶν ἡγετῶν, ἐξασφαλίζοντας ἔτσι συμμάχους στὰ μελλοντικὰ πολεμικὰ του σχέδια.

Ἀναμφίβολα οἱ ἐπιβλητικὲς τελετὲς στὴ Ρώμη συνετέλεσαν στὴν ἐπίσπευση τῆς σταυροφορίας, τῆς ὁποίας ὅμως τὴν ἐκκίνηση ματαιώσε ὁ αἰφνίδιος θάνατος τοῦ πάπα στὴν Ἀγκόνα (15.8.1464). Ἡ σταυροφορία, τελικὰ, οὐδέποτε πραγματοποιήθηκε καθὼς ὁ διάδοχος τοῦ Πίου, Παῦλος Β΄ (1464-1471), δὲν ἦταν διατεθειμένος νὰ ἀκολουθήσει τὰ σχέδια τοῦ προκατόχου του. Ὑστερα ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη ὁ Βησσαρίωνας ἀποσύρθηκε στὸ Τοῦσκλο καὶ ἀφοσιώθηκε στὴν προαγωγή τῶν γραμμάτων. Παρόλο ποὺ δὲν λησιμόνησε –ἕως τὴν ἡμέρα τοῦ θανάτου του (18.11.1472)– τὸ ὄραμά του γιὰ ἀπελευθέρωση τῶν ὀρθόδοξων, ἐντούτοις δὲν κατόρθωσε νὰ τὸ δεῖ νὰ ὑλοποιεῖται³⁹.

37. Στὰ τέλη τοῦ 1463 ὁ Πῖος Β΄ διαχώρισε τὴν κάρα σὲ δύο μέρη. Τὴν κάτω γνάθο μετέφερε στὴν γενέτειρά του (Pienza) –κατὰ πᾶσα πιθανότητα– στὴ διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ του πρὸς τὴν Ἀγκόνα, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο κρᾶνιο παρέμεινε στὸ Βατικανό. Ἡ ἐπανενώση τῶν δύο τμημάτων παραμένει ἄγνωστο τὸ πότε πραγματοποιήθηκε. Σὲ κατάλογο ἀντικειμένων τοῦ 1784 ἀπὸ τὸ Duomo τῆς Pienza ἀναφέρεται ἀργυρὴ λειψανοθήκη γιὰ τὴν κάτω γνάθο τῆς κάρας, χωρὶς ὅμως νὰ σημειώνεται, ἐὰν ἐντὸς τῆς ὑπῆρχε λείψανο. S. Ronchey, *L' enigma...*, σ. 305-306, 331-333.

38. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Ἡ ἐκ Πατρῶν...», σ. 51-53, 59-64.

39. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Ἡ ἐκ Πατρῶν...», 380-382. Ν. ΠΟΛΥΧΡΟΝΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΛΑΔΑ, «Ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων...», σ. 235-238.

Ἡ προσέγγιση τῶν δύο Ἐκκλησιῶν καὶ ἡ κἀρα τοῦ ἀποστόλου

Στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1950 ἐγκαινιάστηκε μία νέα ἐποχὴ στὶς σχέσεις Ὁρθόδοξης καὶ Καθολικῆς Ἐκκλησίας⁴⁰, καθὼς τὴν ἐν λόγω περίοδο ξεκίνησαν οὐσιαστικὲς προσπάθειες προσέγγισης τῶν δύο Ἐκκλησιῶν⁴¹, οἱ ὁποῖες κορυφώθηκαν τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1965 μὲ τὴν ἀμοιβαία ἄρση τῶν ἀναθεμάτων τοῦ σχίσματος. Καθοριστικῆς σημασίας γιὰ τὸ αἴσιο ἀποτέλεσμα τῶν προσπαθειῶν ὑπῆρξε ἡ παρουσία στὴν ἡγεσία τῶν Ἐκκλησιῶν τοῦ πατριάρχου Ἀθηναγόρα (1948-1972)⁴² στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τοῦ πάπα Ἰωάννη ΚΓ' (1958-1963)⁴³, ἀλλὰ καὶ τοῦ διαδόχου του Παύλου ΣΤ' (1963-1978), στὸ Βατικανό.

40. Στὸ χριστουγεννιάτικο μήνυμα ἐνότητας ποὺ ἀπηύθυνε ὁ πάπας Ἰωάννης ΚΓ' –τὰ Χριστούγεννα τοῦ 1958– πρὸς τὸ χριστιανικὸ ποίμνιο τόνισε ὅτι πρέπει «νὰ προσεγγίσουν ἀλλήλους, νὰ συναδελφωθοῦν καὶ νὰ ἐνωθοῦν». Π. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ, *Πορεία πρὸς τὴν Ἐνότητα*, τ. Β', Ἀθήνα 1978, σ. 50. Μία δεκαετία περίπου προηύτερα ὁ Ἀθηναγόρας –στὸν ἐνθρονιστήριό λόγιο του (2.1.1949)– εἶχε προσκαλέσει «τούς σεπτούς ἀρχηγούς τῶν χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν τῆς σεβασμίας Ρώμης, τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀγγλίας [...] εἰς συνεργασίαν ἀπέναντι τῶν κατὰ τῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς κοινωνίας κινδύνων». «Ἐνθρονιστήριος λόγος τῆς Α.Θ. Παναγιότητος», Ὁρθοδοξία, 24 τεῦχος 1 (Ἰανουάριος-Μάρτιος 1949), σ. 35-43.

41. Ἀνεπιτυχεῖς προσπάθειες προσέγγισης τῶν δύο Ἐκκλησιῶν εἶχαν πραγματοποιηθεῖ τίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 20^{οῦ} αἰῶνα. Πρόχειρα βλ. «Παπικὴ ἐγκύκλιος», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, ΚΒ', 1 (5 Ἰανουαρίου 1903), σ. 1-16. «Πατριαρχικὴ καὶ Συνοδικὴ ἐπιστολή», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, ΚΓ', 14 (4 Ἀπριλίου 1903), σ. 163. Β. ΑΝΤΩΝΙΑΔΗ, «Ἡ μεγάλη τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία καὶ ἡ κοινωνία τῶν Ἐκκλησιῶν», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, 36-37 (23 Νοεμβρίου 1919), σ. 277-279. G. MARITATI, *Insieme verso il Sinai, il dialogo ecumenico e interreligioso nella prospettiva dell'Anno Santo del Duemila*, ed. Messagero, Πάδοβα 1996, σ. 59.

42. Γιὰ μία περίπου πεντηκονταετία ὁ Ἀθηναγόρας Σπύρου (1886-1972) πρωταγωνίστησε στὶς ἐκκλησιαστικὲς ὑποθέσεις τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας. Διατέλεσε μητροπολίτης Κερκύρας καὶ Παξῶν (1922-1930), ἀρχιεπίσκοπος Βορείου καὶ Νοτίου Ἀμερικῆς (1930-1948) καὶ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης (1948-1972). Σχετικὰ μὲ τὸν πατριάρχη Ἀθηναγόρα πρόχειρα βλ. V. MARTANO, *Atenagoras il Patriarca (1886-1972), Un cristiano fra crisi della coabitazione e utopia ecumenica*, Μιλάνο 1966. Ι. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ (ἐπιμ.), *Ἀθηναγόρας Α' Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης, ὁ Ἠπειρώτης*, Ἰωάννινα 1975. Δ. ΤΣΑΚΩΝΑ, *Ἀθηναγόρας ὁ Οἰκουμενικὸς τῶν Νέων Ἰδεῶν*, Ἀθήνα 1976. Α. Δεληκοστόπουλος, *Ἐξω ἀπὸ τὰ τεῖχη, Ἀθηναγόρας Α' ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης*, Ἀθήνα 1988. Ν. ΣΑΡΡΗ, *Ἐξωτερικὴ Πολιτικὴ καὶ Πολιτικὲς Ἐξελίξεις στὴν πρώτη Τουρκικὴ Δημοκρατία, Ἡ ἄνοδος τῆς στρατογραφίας*, Ἀθήνα 1992.

43. Ὁ Ἅγγελος Ρονκάι ἐξελέγη πάπας –μὲ τὸ ὄνομα Ἰωάννη ΚΓ'– σὲ ἡλικία 78 ἐτῶν. Οἱ ἀποφάσεις ποὺ ἔλαβε, ἂν καὶ ἡλικιωμένος, ὅπως ἡ σύγκληση τῆς Β' Βατικανῆς Συνόδου ποὺ ἀναμόρφωσε τὴν Καθολικὴ Ἐκκλησία, ὑπῆρξαν ριζοσπαστικὲς. Στὸ σύντομο χρονικὸ διάστημα ποὺ ὁ ποντίφικας παρέμεινε στὸν θρόνο τοῦ Βατικανοῦ χάραξε μία νέα πορεία ποὺ ὀδήγησε τὴν Καθολικὴ Ἐκκλησία στὸν οἰκουμενικὸ διάλογο. Γιὰ τὸ ἔργο καὶ τὴν προσωπικότητα τοῦ πάπα

νό⁴⁴. Στην καλλιέργεια κλίματος έμπιστοσύνης μεταξύ τῶν δύο πλευρῶν συνέβαλε καί ἡ συμμετοχή στίς διαπραγματεύσεις ἐκκλησιαστικῶν προσωπικοτήτων διεθνoῦς κύρους καί ἐγνωσμένης θεολογικῆς ἀντίληψης, ὅπως ὁ μητροπολίτης Χαλκηδόνος Μελίτων Χατζῆς⁴⁵ καί ὁ καρδινάλιος Augustin Bea⁴⁶. Ὅσον ἀφορᾷ τίς προσπάθειες προσέγγισης τῆς Κωνσταντινούπολης καί τοῦ Βατικανοῦ πρέπει νά λάβουμε ὑπόψιν τῆ χρονική περίοδο πού αὐτές πραγματοποιήθηκαν. Σέ διεθνές ἐπομένως ἐπίπεδο ὑπῆρχε διάθεση γιά συσπείρωση τῶν δυτικῶν δυνάμεων ἐναντία στίς χῶρες τοῦ ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ, καθῶς τὴν περίοδο αὐτὴ κλιμακωνόταν σταδιακά ὁ *Ψυχρὸς Πόλεμος*. Παράλληλα, τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο ἀντιμετώπιζε τὴν ἐχθρική στάση τῆς Τουρκίας λόγω τῆς ἀναζωπύρωσης τοῦ κυπριακοῦ ζητήματος καί τῆς ἐπιθυμίας τῆς γείτονας χώρας νά παρεμβαίνει στὰ ἐσωτερικά ζητήματα τοῦ πατριαρχείου, ἀκόμα καί στὴν ἐκλογή τοῦ ἴδιου τοῦ πατριάρχη. Ὁ Ἀθηναγόρας, κατανοώντας ὅτι ἔνα ἀπομονωμένο ἀπὸ τὴ διεθνή κοινότητα πατριαρχεῖο δὲν θὰ μπορούσε νά ἀντιμετωπίσει τίς τουρκικὲς προκλήσεις καί τοὺς κινδύνους, προσπάθησε νά καταστήσει εὐρέως γνωστὴ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ πατριαρχείου καί νά τὸ ἐντάξει –μέσω

Ἰωάννη ΚΓ' ἐνδεικτικὰ βλ. M. SGARBOSSA, *Giovanni XXIII, Sagesza del cuore*, ed. Paoline, Milano 2000. J. KELLY, *Vite dei Papi, le biografie degli uomini che guidarono 2000 anni di storia della Chiesa*, Ὁξφόρδη, Piemme Spa (ἐπιμ.), Casale Monferrato (AL), VI edizione, Marzo 2000, σ. 345-346.

44. S. L. GONZALEZ – T. PEREZ, *Paolo VI Montini, Il Pontefice del dialogo*, Μοδένα 1968. J. Kelly, *Vite dei Papi...*, σ. 346.

45. Ὁ Μελίτων Χατζῆς –ὡς μητροπολίτης Ἡλιουπόλεως καί Θείρων (1963-1966)– ὑπῆρξε ἀπὸ τὸ 1963 καί ἔπειτα ὁ στενότερος συνεργάτης τοῦ πατριάρχη Ἀθηναγόρα. Τὸ 1966 προήχθη στὴν πρωτόθρονη Μητρόπολη Χαλκηδόνος, θέση τὴν ὁποία κατείχε ἕως τὸν θάνατό του (1989). Θεωρεῖται ἀπὸ τίς μεγαλύτερες ἐκκλησιαστικὲς μορφές τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου κατὰ τὸν 20^ο αἰῶνα. Βλ. σχετικὰ *Χαριστήρια πρὸς τιμὴ τοῦ Μητροπολίτου Γέροντος Χαλκηδόνος κ. Μελίτωνος*, Θεσσαλονίκη 1977. *Χαλκηδόνια μνήμη Μελίτωνος Χατζῆ, Μητροπολίτου Γέροντος Χαλκηδόνος 1913-1989*, Σύνδεσμος τῶν ἐν Ἀθήναις Μεγαλοσχιολιτῶν, Ἀθήνα 1999. Γ. ΜΑΜΑΛΟΥ, «Ἐκκλησία καί Διπλωματία: Ἡ προσέγγιση τῶν ἐκκλησιῶν Ρώμης-Κωνσταντινούπολης κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1960», http://www.eens-congress.eu/?main__page=1&main__lang=de&eensCongress_cmd=showPaper&eensCongress_id=93 (29.04.2014).

46. Ὁ καρδινάλιος Augustin Bea –γερμανικῆς καταγωγῆς– ἦταν στενὸς συνεργάτης τόσο τοῦ πάπα Ἰωάννη ΚΓ' ὅσο καί τοῦ διαδόχου του, πάπα Παύλου ΣΤ', τὴν περίοδο προσέγγισης τῶν δύο Ἐκκλησιῶν. Ἐνδεικτικὰ βλ. S. SCHMIDT, *Agostino Bea, Ut Unum Sint, Diario di un Cardinale*, Ἄλμπα 1970. S. SCHMIDT, *Agostino Bea, Il Cardinale dell' Unita*, Citta Nuova Editrice, Ρώμη 1987. S. SCHMIDT, *Agostino Bea, Cardinale dell' Ecumenismo e del dialogo*, San Paolo, Μιλάνο 1996.

των ἐπαφῶν μὲ τὴν Καθολικὴ Ἐκκλησία- καὶ πάλι στὴν παγκόσμια πολιτικο-θρησκευτικὴ σκηνή⁴⁷.

Ὁ θάνατος τοῦ πάπα Ἰωάννη ΚΓ΄ διέκοψε προσωρινὰ μόνο τὶς ἐπαφές τῶν δύο Ἐκκλησιῶν. Ὁ νέος πάπας, Παῦλος ΣΤ΄, ἐπιθυμώντας τὴ συνέχιση τοῦ διαλόγου ἀπέστειλε στὸν πατριάρχη Ἀθηνᾶγορα ἐπιστολὴ (31.3.1965) ἣ ὁποία ἄρχιζε μὲ τὶς λέξεις *Unitatis Redintegratio* (*Ἐπανολοκλήρωση τῆς Ἐνότητας*). Ὁ πάπας διαπίστωνε στὴν ἐπιστολὴ του ἁρμονία μεταξὺ τῶν ἀποφάσεων τῆς Γ΄ Πανορθόδοξου Διασκέψεως⁴⁸ καὶ τοῦ Συνοδικοῦ Διατάγματος τῆς Β΄ Συνόδου τοῦ Βατικανοῦ⁴⁹ καὶ ὑπενθύμιζε στὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη, ὅτι ἓνα ἀπὸ τὰ κίνητρα ποὺ ὤθησαν τὸν προκατόχου του νὰ συγκαλέσει τὴ Β΄ Σύνοδο τοῦ Βατικανοῦ, ἦταν ἡ μέριμνα γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἐνότητας μεταξὺ τῶν χριστιανῶν. Ὁ ποντίφικας διαβεβαίωσε ὅτι ἡ συγκεκριμένη φροντίδα διακατεῖχε τὸ σύνολο τῶν πατέρων ποὺ συμμετεῖχαν στὴ Σύνοδο, οἱ ὅποιοι ἐπιδοκίμασαν τὸ *Διάταγμα γιὰ τὸν Οἰκουμενισμό*. Τὸ συγκεκριμένο κείμενο ἐμπνεόταν ἀπὸ τὴ διάθεση γιὰ διάλογο καὶ περαιτέρω ἀνάπτυξη τοῦ ἤδη ὑπάρχοντος θετικοῦ κλίματος.

Στὸ πλαίσιο ἐπομένως τῆς ἐνότητας τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου καὶ τῆς ἐνίσχυσης τῶν σχέσεων Ὁρθοδοξίας καὶ Καθολικισμοῦ οἱ προκαθήμενοι τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Ἀθηνᾶγορας καὶ ὁ πάπας Παῦλος ΣΤ΄, ἐργάσθηκαν μὲ ἔντονο ζήλο⁵⁰. Ἀπότοκος τῆς πρώτης φάσης τῶν συνομιλιῶν ὑπῆρξε τὸ ταξίδι ποὺ πραγματοποιήσαν οἱ δύο θρησκευτικοὶ ταγοὶ στὰ Ἱεροσόλυμα, τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1964⁵¹. Ἡ πρώτη βαθμίδα καταλλαγῆς συντελέστηκε στὸ Ὄρος τῶν Ἐλαιῶν. Ἐκτοτε, καὶ χωρὶς νὰ ἀγνοοῦνται τὰ προβλήματα ποὺ εἶχαν ἐγερθεῖ, οἱ δύο προκαθήμενοι «ἐν εἰρήνῃ κατελθόντες καὶ τὴν πρὸς Ἐμμαούς, τῷ Ἀναστάντι Κυρίῳ συμπορευόμενοι, ἀναλαβόντες καὶ ἀφορῶντες εἰς τὴν κλάσιν τοῦ ἄρτου, ἐπορεύθησαν τὴν ἄχρη τοῦ νῦν ὁδόν, ἐν ἀγάπῃ διαλεγόμενοι»⁵². Στὸ πλαίσιο τῆς καταλλαγῆς ἔλαβαν χώρα μία σειρά

47. Γ. ΜΑΜΑΛΟΥ, «Ἐκκλησία...», ὀ.π.

48. Ι. ΚΑΡΜΙΡΗ, «Ἡ Γ΄ Πανορθόδοξος διάσκεψις τῆς Ρόδου», *Ἐκκλησία*, 24 (15 Δεκεμβρίου 1964), σ. 635.

49. G. PALAZZINI, *Il Concilio Ecumenico Vaticano II tra cronaca e storia*, Ρώμη 1966. G. ALBERICO, *Storia del Concilio Vaticano II*, Μιλάνο 1995.

50. Π. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ὁ Ἀπόστολος Ἀνδρέας..., σ. 58.

51. Π. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ, *Χρονικὸν Συναντήσεως Πάπα καὶ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου*, Ἀθήνα 1964.

52. Ὑστερα ἀπὸ τὴ συνάντηση ὁ πατριάρχης δήλωσε ὅτι «Ἐλύθηκε σιωπὴ αἰῶνων καὶ ἐγκαινιάζεται ἡ ἀφρηρία μίας νέας ἱστορικῆς πορείας». Ἀπόστολος Ἀνδρέας, 653 (22 Ἰανου-

χειρονομιῶν, ὅπως ἡ ἀνταλλαγή δώρων, ἡ ἀποστολή παρατηρητῶν τοῦ Πατριαρχείου κατὰ τὴν 3^η περίοδο τῆς Βατικανῆς Συνόδου, ἡ ἐπιστροφή στους ὀρθοδόξους ἱερῶν λειψάνων πού γιὰ αἰῶνες φυλάσσονταν στὴ δυτικὴ Εὐρώπη. Ἀνάμεσα στὰ λείψανα πού ἐπιστράφηκαν τὴν περίοδο αὐτὴ ἦταν ἡ κάρα τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέα (1964), τὸ σκήνωμα τοῦ Σάββα τοῦ Ἁγιασμένου (1965), ἡ κάρα τοῦ ἁγίου Τίτου (1966), μέρος τῶν λειψάνων τοῦ ἁγίου Ἰσιδώρου στὴν Χίο (1967), τοῦ ἁγίου Κυρίλλου (1974) καὶ τοῦ ἁγίου Δημητρίου (1980). Οἱ ἀνωτέρω ἐνέργειες συνετέλεσαν στὸ νὰ ἐπέλθει ἡ προσέγγιση τῶν Ἐκκλησιῶν, νὰ δημιουργηθεῖ πνεῦμα φιλίας καὶ συναδέλφωσης καὶ νὰ διαλυθοῦν τὰ ὅποια νέφη καχυποψίας ὑπῆρχαν ἐκ μέρους τῶν πιστῶν.

Τὸ θετικὸ κλίμα ἐπέτρεπε τὴ συνέχιση τῆς προσέγγισης μὲ μία πράξη συμφιλίωσης πού θὰ δέσμευε ἀπὸ νομικῆς ἄποψης τὰ δύο μέρη. Ἡ πρόταση προήλθε ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Ἡλιουπόλεως καὶ Θείρων Μελίτωνα Χατζῆ, ὁ ὁποῖος πρότεινε τὴν ἄρση τῶν ἀναθεμάτων τοῦ σχίσματος. Δημιουργήθηκε τότε μία μικτὴ ἐπιτροπὴ ἀπὸ ἱεράρχες καὶ κορυφαίους θεολόγους μὲ σκοπὸ νὰ μελετήσῃ διεξοδικὰ τὸ ζήτημα⁵³. Ἡ ἐπιτροπὴ ἐνδιαφέρθηκε τόσο γιὰ τὴν ὑπογραφή τῆς ἄρσης τῶν ἀναθεμάτων ὅσο καὶ γιὰ τὴν ὀριστικὴ ἄρση τῆς ἀκοινωνισίας Ρώμης-Κωνσταντινούπολης ἀπὸ νομικῆς ἀπόψεως⁵⁴. Ἐπιστέγασμα τέ-

αρίου 1964), σ. 1. O. CLEMENT, *Atenagora, Chiesa Ortodossa e Futuro Ecumenico*, Marucelliana, Μπρέσια 1995.

53. Τὸ καθολικὸ τμήμα τῆς ἐπιτροπῆς ἀποτελοῦσαν ὁ ἐπίσκοπος Μαυριανῆς J. Willebrands, οἱ πρεσβύτεροι M. Maccarone, πρόεδρος τῆς Ποντιφικῆς Ἐπιτροπῆς Ἱστορικῶν Ἐπιστημῶν, Alf. Raes ἐπόπτης τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης, Alf. Stickler πρύτανης τοῦ Ποντιφικοῦ Σαλεσιανοῦ Πανεπιστημίου, Chr. Dymon διευθυντῆς τοῦ Κέντρου Istina, καὶ ὁ ἱερομόναχος σ. Dupree. Ἐκ μέρους τῶν ὀρθοδόξων τὴν ἐπιτροπὴ ἀπήρτιζαν οἱ μητροπολίτες Ἡλιουπόλεως καὶ Θείρων Μελίτων Χατζῆς, Μύρων Χρυσόστομος Κωνσταντινίδης καθηγητῆς Δογματικῆς Θεολογίας, οἱ ἀρχιμανδριῆτες Γαβριὴλ Πρεμετίδης καὶ Ἀνδρέας Σκριμας, ὁ Μέγας Οἰκονόμος Γεώργιος Ἀναστασιάδης καὶ ὁ Μέγας Ἀρχιδιάκονος Εὐάγγελος Παλάνης. *Τόμος Ἀγάπης*, Βατικανό-Φανάρι (1958-1970), Ρώμη-Κωνσταντινούπολη 1971, 255. Ὁρθόδοξος Παρουσία, τ. Β', τεύχος 7-8 (1965), 293. Τὰ θέματα πού ἔθεσε ἡ ἐπιτροπὴ, ὅπως «Ποῦ συναντώμεθα, τί ἐπιζητοῦμεν, ποῖοι οἱ ἀμέσως ἐνδιαφερόμενοι, ἐκ ποίων ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν ἐκκινούμεν, ποῖος ὁ χαρακτήρ τῆς πράξεως [τῆς ἄρσης], προοπτικὴ καὶ ὠφελιμότης τῆς πράξεως», κατέστησαν σαφῆ τὴν προβληματικὴ πού θὰ ἀκολουθοῦσαν οἱ συζητήσεις. *Τόμος Ἀγάπης*, σ. 256-264, 267-269.

54. Στὰ τέλη τοῦ 1965 ὁ Ἀθηναγόρας ὑπέγραψε τὴν ἄρση τοῦ ἀναθέματος κατὰ τῶν Λατίνων (7.12.1965), τὸ ὁποῖο ἴσχυε ἀπὸ τὸ 1053. Τὴν ἴδια ἡμέρα ὁ καρδινάλιος Bea διάβασε ἔγγραφο τοῦ πάπα Παύλου ΣΤ', μὲ τὸ ὁποῖο γινόταν ἡ ἄρση τοῦ ἀναθέματος καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Ὁ πάπας στὸ κείμενό του σημείωνε: «[...] διακηρύττομεν ἐνώπιον τῶν ἐπισκόπων τῶν συναθροισθέντων ἐν τῇ Β' Βατικανῇ Οἰκουμενικῇ Συνόδῳ ὅτι λυπούμεθα δι'

λος τῶν ἐπαφῶν ἀποτέλεσαν οἱ ἐπίσημες ἐπισκέψεις τοῦ πάπα καὶ τοῦ πατριάρχη στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴ Ρώμη ἀντίστοιχα (1967)⁵⁵. Στὴν ἀπόφαση τοῦ Ἀθηναγόρα νὰ συναντηθεῖ μὲ τὸν πάπα ἀντέδρασε ἔντονα ὁ τότε ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Χρυσόστομος Β΄ (Χατζησταύρου). «Ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος δὲν ἔλαβεν ἀρνητικὴν θέσιν, ὡς ὑπόυλως διευτυμανίσθη ὑπὸ τῶν κακοπίστων λατινοφρόνων, εἰς τὸ θέμα τῆς μελέτης πρὸς προσέγγισιν τῶν Ἐκκλησιῶν Δύσεως καὶ Ἀνατολῆς. Ἀλλὰ πρὸ πάσης περὶ τούτου συζητήσεως, τὴν ἄτεγκτον τήρησιν τῆς *ad hoc* κανονικῆς, ἦτοι τὴν λήψιν δεούσης ἀποφάσεως ἐν Πανορθόδοξῳ Συνόδῳ Ἐπισκόπων, καὶ οὐχὶ τὴν ἔναρξιν πορείας διὰ πελωρίων βημάτων, ἀσπασμῶν καὶ ἄλλων φαιδρῶν ἐκδηλώσεων πρὸς τὴν Αἰωνίαν Πόλιν, καθ' ἣν στιγμὴν ὁ ἀφορισμὸς τοῦ Πατριάρχου Μιχαὴλ Κηρουλαρίου καὶ πάσης τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας κεῖται ἀκόμη ἐπὶ τῆς Ἀγίας Τραπέζης τοῦ Ἱ. Ναοῦ τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας, ἀφ' ἧς αὐτόθι ἐτοποθετήθη ὑπὸ τοῦ ἀξυμῆτου καρδινάλιου Ἀρχιεπισκόπου τῆς *Silva Candida* Οὐμβέρτου κατὰ τὴν ὥραν τῆς Θ. Λατρείας τῆς 16ης Ἰουλίου 1054, παρουσία μάλιστα τοῦ Ἀυτοκράτορος Κωνσταντίνου Θ' τοῦ Μονομάχου, οὐδέποτε, ἔκτοτε ἕως τῆ σήμερον κανονικῶς ἀρθεῖς ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας Ρώμης». Τὰ ὅσα ἐγράφε ὁ ἀρχιεπίσκοπος εἶναι ἐνδεικτικὰ τῆς ἀντίληψης ποὺ ἐπικρατοῦσε τὴν ἐν λόγῳ χρονικὴν περίοδο στὴν ἑλλαδικὴ Ἐκκλησία⁵⁶.

ὅσα ἐλέχθησαν καὶ συνέβησαν τότε, ἄτινα ἀδύνατον νὰ ἐγκριθῶσι. Προσέτι δέ, τὴν τότε δημοσιευθεῖσαν ἀπόφασιν τοῦ ἀναθέματος θέλομεν νὰ ἀπαλείψωμεν ἀπὸ τῆς μνήμης τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀπομακρύνωμεν ἀπ' αὐτῆς, καλύπτοντες καὶ ἐξαφανίζοντες αὐτὴν τῇ λήθῃ». Ἐπιπρόσθετα βλ. *L' Osservatore Romano*, 9-10.12.1965, ἄρ. 284, σ. 7, 12.12.1965, ἄρ. 286, σ. 2. Ε. ΡΑΥΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ διαδικασία ἐξομάλυνσης συγκρούσεων στὸ Διεθνὲς Σύστημα*, Ἀθήνα 1987-1988, σ. 8-20.

55. Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1967 ὁ πάπας Παῦλος ΣΤ΄ ἐπισκέφτηκε τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὴν εἰδικὴ ἀκολουθία ποὺ τελέστηκε (25.7.1967) ὁ διάκονος τοῦ Πατριαρχείου ἀνέπεμψε τὴ δέηση «Ἐπι δεόμεθα ὑπὲρ τοῦ Ἀγιωτάτου πάπα Ρώμης καὶ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου καὶ Πατριάρχου ἡμῶν Ἀθηναγόρα». Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ ἴδιου χρόνου ὁ Ἀθηναγόρας ἀνταπέδωσε τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ πάπα στὸ Βατικανό. Στὸν ναὸ τοῦ ἁγίου Πέτρου, Παῦλος καὶ Ἀθηναγόρας τέλεσαν λειτουργία, χωρὶς προσκομιδῆ, καθαριασμὸ καὶ κοινωνία. V. MARTANO, *Atepagoras...*, σ. 495-507.

56. «Ἀλλὰ αἱ πρόσφατοι θέσεις τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐπισκοπάτου, συνοδευθεῖσαι ὑπὸ δηλώσεων καὶ πολεμικῆς, ἀντιλαμβάνεσθε ὅτι δὲν συντελοῦν ποσῶς εἰς τὴν δημιουργίαν τοιαύτης ἀτμοσφαιρας. Οὕτω, φρονῶ ὅτι εἶναι καλύτερον ὅπως ἀναμείνωμεν νὰ κατασιγάσῃ κάπως ὅλη αὐτὴ ἡ δίνη, προτοῦ ἐπιχειρήσῃτε τὸ εἰς Ρώμην ταξίδιον σας»: Ἡ κἀρα τοῦ Ἀποστόλου Ἀνδρέου Πολιοῦχου Ἀγίου τῶν Πατρῶν. Διαμειφθεῖσα ἀλληλογραφία μεταξὺ Δημάρχου Νίκου Βέτσου καὶ Ἀγίας Ἐδρας Βατικανοῦ, Πάτρα Ἰουλίου 1964, σ. 4.

Ἡ ἐπανακομιδὴ

Ὁ καρδινάλιος Aug. Bea ἀνακοίνωσε ἐπίσημα στὸν πατριάρχη Ἀθηναγόρα (20.6.1964) ὅτι ὁ πάπας Παῦλος ΣΤ΄ ἐπρόκειτο νὰ ἀνακοινώσει τὸ βράδυ τῆς 23^{ης} Ἰουνίου (1964) τὴν ἐπιστροφή τῆς κάρρας τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέα στὴ Μητρόπολη Πατρῶν⁵⁷. Ὁ καρδινάλιος ἀνέφερε σχετικά: «*Ἡ χειρονομία αὕτη δι' ἧς ὁ Ἅγιος Πατὴρ ἀνταποκρίνεται ἐν πλήρει ἀγάπῃ καὶ ἀπολύτῳ ἀφιλοκερδεΐᾳ καὶ ἐν πάσῃ εὐλοκρινεΐᾳ [...] θέλει συντελέσῃ εἰς τὴν ἐμβάθυνσιν καὶ ἐπέκτασιν τῆς δημιουργηθείσης διὰ τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις ἱερᾶς Συναντήσεως νέας ἀτμοσφαιρας ἐν ταῖς σχέσεσι*». Ὁ πατριάρχης ἀνταπαντώντας σημείωσε ὅτι «ἡ Ὁρθοδοξία ἀγάλλεται» γιὰ τὸ γεγονός καὶ ἐξέφρασε τὶς προσωπικὲς ἀδελφικὲς του εὐχαριστίες.

Ὁ ποντίφικας ἀνακοίνωσε ἐπίσημα τὴν ἐπιστροφή τῆς κάρρας τοῦ πρωτοκλήτου στὴν ἀρχαίῃ πρωτεύουσα κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν τοῦ Ἱεροῦ Κολλεγίου τῶν Καρδινάλιων (23.6.1964). Στὴν ὁμιλία του τόνισε ὅτι κύριο μέλημά του ὑπῆρξε ἡ συνέχιση τοῦ ἔργου τῆς Β΄ Βατικανῆς Οἰκουμενικῆς Συνόδου, συνδέοντας ἔτσι τὴν ἐνέργεια τῆς ἐπαναφορᾶς μὲ τὶς ἀποφάσεις τῆς Συνόδου. «*Ἐπιθυμοῦμεν*» τόνιζε «*νὰ ἀποδείξωμεν τὸν σεβασμὸν μας πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν, ὡς καὶ τὴν πρόθεσίν μας νὰ ἀνοίξωμεν πρὸς αὐτὴν τὴν ἀδελφικὴν μας καρδίαν ἐν τῇ πίστει, καὶ τῇ ἀγάπῃ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*». Ὁ πάπας σημείωσε ἐπίσης ὅτι ἡ κάρρα θὰ μεταφερόταν στὴν Πάτρα μὲ εἰδικὴ ἀντιπροσωπεία, ἀφοῦ πρῶτα γινόταν ἀντικείμενο προσκυνηματος ἀπὸ τοὺς 2.000 καὶ πλέον Καθολικοὺς ἐπισκόπους ποὺ θὰ μετέβαιναν στὸ Βατικανὸ ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ἑναρξῆς τῆς Γ΄ Συνόδου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Συμβουλίου (Σεπτέμβριος 1964)⁵⁸. Μίλησε τέλος γιὰ τὴν εὐκαιρία ποὺ δινόταν στὴν Καθολικὴ Ἐκκλησία νὰ προσθέσει στὴν ὑπόθεσιν τῆς ἑνώσεως ἕνα νέο στοιχεῖο, τὸ ὁποῖο ἂν καὶ παρέμενε μέσα στὰ ὅρια περιορισμένων καὶ ἀπλῶν γεγονότων, ἐντούτοις ἐνεῖχε ὑψίστην σημασίαν⁵⁹.

57. Ἀνεπίσημα ἡ ἀπόφασις τοῦ πάπα ἦταν γνωστὴ στὶς ἐνδιαφερόμενες πλευρὰς ἀπὸ τὰ τέλη Μαΐου. Αὐτὸ ἄλλωστε προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Ν. Βέτσου μὲ τὸ Βατικανόν. *Ἡ κάρρα τοῦ Ἀποστόλου Ἀνδρέου...*, σ. 7-8.

58. *Ἡ κάρρα τοῦ Ἀποστόλου Ἀνδρέου...*, σ. 5.

59. Πελοπόννησος, Πάτρα 24.6.1964, σ. 1. *Ἡ Ἡμέρα*, Πάτρα 24.6.1964, σ. 1. *Νεολόγος*, Πάτρα 24.6.1964, σ. 1. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΒΑΛΛΗΝΔΡΑ, «Ἐπανακομιδὴ εἰς Πάτρας τῆς τιμίας Κάρρας τοῦ Ἀποστόλου Ἀνδρέου», *Ἐκκλησία* 20 (15 Ὀκτωβρίου 1964), σ. 536.

Τις παραμονές τῆς ἐπιαναφορᾶς τοῦ ἱεροῦ λειψάνου στὴν Πάτρα (1964) ἡ αὐθεντικότητα τοῦ ἀμφισβητήθηκε ἔντονα⁶⁰. Ὁ πανεπιστημιακὸς καθηγητὴς Ν. Β. Τομαδάκης ὑποστήριξε ὅτι ἡ κἀρα τοῦ Πρωτοκλήτου δὲν ἦταν γνήσια, μὲ τὸ σκεπτικὸ ὅτι ἕως τὸν 10^ο αἰῶνα τόσο τὸ σῶμα ὅσο καὶ ἡ κἀρα τοῦ ἀποστόλου ἦταν παντελῶς ἄγνωστα στοὺς Βυζαντινοὺς⁶¹. Στὸ πλαίσιο ἐφησυχασμοῦ τοῦ χριστιανικοῦ ποιμνίου συντάχθηκε ἐπίσημο ἔγγραφο «αὐθεντικότητας» τοῦ λειψάνου ἀπὸ τὸ Βατικανό.

Ἡ παραμονὴ τῆς κἀρας τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέα ἐκτὸς Πατρῶν εἶχε διαρκέσει 506 χρόνια (1458-1964). Προσπάθειες πάντως γιὰ τὴν ἐπιστροφή τοῦ *Θησαυροῦ τῶν Πατρῶν* στὴν πόλη ὅπου ὁ Πρωτόκλητος μαρτύρησε εἶχαν πραγματοποιήσει ἀπὸ κοινοῦ ἡ Μητρόπολη Πατρῶν καὶ ὁ Δῆμος τῆς Πάτρας. Ἡ ἀποστολὴ ἐπιστολῶν στὸ Βατικανό μὲ τὸ σχετικὸ αἴτημα χρονολογοῦνται ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1963. Ἡ ἀνταπόκριση τῆς Ρώμης στὸ ἐν λόγω αἴτημα –στὸ πλαίσιο καὶ τῆς προαγωγῆς τοῦ διαλόγου μὲ τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως– ὑπῆρξε θετικὴ⁶².

60. Σχετικὰ μὲ τὸν δημόσιο διάλογο ποὺ ξεκίνησε περὶ τῆς γνησιότητος τῆς κἀρας τοῦ Πρωτοκλήτου βλ. Μ. Σ. ΘΕΟΧΑΡΗ, «Μετὰ τὴν πῶσιν τοῦ Μορέως. Ἡ μεταφορὰ τῆς κἀρας τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου εἰς τὴν Ρώμην», *Ἡ Καθημερινή*, Ἀθήνα (30.9.1964), σ. 1-2. ΧΡ. ΕΝΙΣΛΕΙΔΗ, «Περὶ τὴν κἀραν τοῦ Ἀποστόλου Ἀνδρέου», *Ἡ Καθημερινή*, Ἀθήνα (29.9.1964), σ. 8. Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, «Περὶ τὴν κἀραν τοῦ Ἀποστόλου Ἀνδρέου», *Ἡ Καθημερινή*, Ἀθήνα (1.10.1964), σ. 6. ΧΡ. ΕΝΙΣΛΕΙΔΗ, «Καὶ πάλι ἡ «κἀρα» τοῦ Ἀποστόλου Ἀνδρέου», *Ἡ Καθημερινή*, Ἀθήνα (3.10.1964), σ. 6. Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, «Ἡ κἀρα τοῦ Ἀποστόλου Ἀνδρέου», *Ἡ Καθημερινή*, Ἀθήνα (7.10.1964), σ. 6. ΧΡ. ΕΝΙΣΛΕΙΔΗ, «Τὸ τρίτον περὶ τῆς «κἀρας» τοῦ Ἀποστόλου Ἀνδρέου», *Ἡ Καθημερινή*, Ἀθήνα (14.10.1964), σ. 6. Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, «Ὑστατον περὶ τῆς κἀρας τοῦ Ἀποστόλου Ἀνδρέου», *Ἡ Καθημερινή*, Ἀθήνα (21.10.1964), σ. 6. Στὸν διάλογο παρενέβη ὁ Π. Κανελλόπουλος, μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ ἱστοριοδίφου καὶ ὄχι τοῦ φιλοσόφου ἢ τοῦ πολιτικοῦ. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΒΑΛΛΗΝΔΡΑ, «Ἐπιανακομιδή...», σ. 536.

61. Π. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ὁ Ἀπόστολος Ἀνδρέας...*, σ. 63.

62. Ἐκ μέρους τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν δημοτικῶν ἀρχῶν πρωταγωνιστικὸ ρόλο στὴν ἐπιστροφή τοῦ ἱεροῦ λειψάνου στὴν ἀρχαίῃ πρωτεύουσα διαδραμάτισαν ὁ μητροπολίτης Πατρῶν Κωνσταντῖνος, ὁ δήμαρχος Πατρῶν Νικόλαος Βέτσος, ὁ Ἡλίας Μπογδανόπουλος, ὁ τότε πρωτοσύγκελος τῆς Μητρόπολης ἀρχιμανδριτὴς Ἱερόθεος Τσαντίλης, μετέπειτα Μητροπολίτης Ὑδρας, Σπετσῶν καὶ Αἰγίνης, ὁ ἱεροκέρυκας τῆς Μητρόπολης Πατρῶν ἀρχιμανδριτὴς Χαράλαμπος Δέδες καὶ ὁ ἐφημέριος στὸν ναὸ τοῦ ἁγίου Ἀνδρέα Φίλιππος Γουργουλιάτος. Ὁ πρωτοσύγκελλος Ἱερόθεος ἐπίσης ἀνέλαβε νὰ προωθήσει τὸ αἴτημα ἐκ μέρους τῆς Ἐκκλησίας. Στὴν ἐπίτευξη τοῦ συγκεκριμένου σκοποῦ καθοριστικὴ ὑπῆρξε ἡ βοήθεια ποὺ προσέφερε στὸν Κωνσταντῖνο ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης. Γ. ΚΑΡΑΛΗ, «Ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἔφερε τὴν Τίμια Κἀρα», *Πελοπόννησος τῆς Δευτέρας*, Πάτρα 15.11.2004, σ. 10-11. Ν. ΤΟΜΠΡΟΥ, «Τὸ ταξίδι...», σ. 588-589.

Προσπάθειες για την επιστροφή του *Θησαυρού των Πατρών* στην πόλη όπου ο Πρωτόκλητος μαρτύρησε πραγματοποιήσαν από κοινού η Μητρόπολη Πατρών και ο Δήμος της Πάτρας. Η αποστολή στο Βατικανό επιστολών με το σχετικό αίτημα χρονολογούνται από τις αρχές του 1963. Η ανταπόκριση της Ρώμης στο εν λόγω αίτημα –στο πλαίσιο και της πρόθεσής της να προαγάγει τον διάλογο με το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως– υπήρξε θετική. Έκ μέρους της τοπικής Έκκλησίας και των δημοτικών αρχών πρωταγωνιστικό ρόλο στην επιστροφή του ιεροῦ λειψάνου στην ἀρχαϊκή πρωτεύουσα διαδραμάτισαν ο μητροπολίτης Πατρών Κωνσταντίνος, ο δήμαρχος Πατρών Νικόλαος Βέτσος, ο Ἡλίας Μπογδανόπουλος⁶³, ο τότε πρωτοσύγκελος της Μητρόπολης ἀρχιμανδρίτης Ἱερόθεος Τσαντίλης, μετέπειτα Μητροπολίτης Ὑδρας, Σπετσών και Αἰγίνης, ο ἱεροκέρυκας της Μητρόπολης Πατρών ἀρχιμανδρίτης Χαράλαμπος Δέδες και ο ἐφημέριος στὸν ναὸ τοῦ ἁγίου Ἀνδρέα Φίλιππος Γουργουλιάτος. Ὁ δικηγόρος και ὑμνογράφος Ἡλίας Μπογδανόπουλος συνέταξε με τὸ βυζαντινὸ τυπικὸ τὴν ἔκκληση τοῦ δημάρχου Πατρῶν πρὸς τὸν πάπα⁶⁴. Ὁ πρωτοσύγκελλος Ἱερόθεος ἐπίσης ἀνέλαβε νὰ προωθήσει τὸ αἴτημα ἐκ μέρους τῆς Ἐκκλησίας. Στὴν ἐπίτευξη τοῦ συγκεκριμένου σκοποῦ καθοριστικὴ ὑπῆρξε ἡ βοήθεια ποὺ προσέφερε στὸν Κωνσταντῖνο ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης.

Ἐπ' εὐκαιρία τῆς ἐπανακομιδῆς τῆς κάρας στὴν Πάτρα ὁ Μητροπολίτης Πατρῶν Κωνσταντίνος ἀπήρθε διὰγγέλμα στὸν πατριῶκὸ λαὸ στὸ ὁποῖο ἐξέφραξε τὶς εὐχαριστίες του στὸν πάπα ποὺ ἱκανοποίησε τὸ αἴτημα τῶν Ἀχαιῶν νὰ ἐπιστραφεῖ ἡ κάρα τοῦ Πρωτοκλήτου στὸν τόπο ὅπου μαρτύρησε⁶⁵. Τὸ λεί-

63. Γ. ΚΑΡΑΛΗ, «Ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἔφερε τὴν Τίμια Κάρα», *Πελοπόννησος τῆς Δευτέρας*, Πάτρα 15.11.2004, σ. 10-11.

64. Βλ. σχετικὰ *Ἡ κάρα τοῦ Ἀποστόλου Ἀνδρέου...*, ὁ.π.

65. «Αἱ δημοσιογραφικαὶ διὰ τοῦ Πατριῶκου τύπου κρούσεις, ἡ ἀποσταλεῖσα ὑπὸ τῆς Δημοτικῆς ἀρχῆς ἔκκλησις εἰς τὸ Βατικανόν, ἡ διαμειφθεῖσα ἀλληλογραφία μεταξὺ ἐμοῦ καὶ τῶν ἀρμοδίων τοῦ Βατικανοῦ, συνετέλεσαν ὥστε εὐμενῶς νὰ ἐξετασθῇ ὑπὸ τούτου τὸ αἴτημα ἡμῶν καὶ νὰ ἀποφασισθῇ ἡ επιστροφή τῆς τιμίας κάρας τοῦ Ἁγίου Ἀποστόλου Ἀνδρέου εἰς τὸν τόπον τοῦ μαρτυρίου του. Διὰ τὴν μεγάλην καὶ ἀνεκτίμητον αὐτὴν δωρεάν καὶ εὐεργεσίαν, τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ τιμαλφοῦς τούτου Θησαυρίσματος εἰς τοὺς κόλπους τῆς Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας τῶν Πατρῶν, ἃς ἀναφέρωμεν ὀλοκαρδίους εὐχαριστίας καὶ αἶνον δοξολογίας ἀπὸ βάθους ψυχῆς εἰς Τὸν ἐπουράνιον τῆς Ἐκκλησίας Δομήτορα καὶ ἃς προσπαθήσωμεν νὰ διαφυλάξωμεν τὴν ἱεράν ταύτην παρακαταθήκην καὶ πολῦτιμον κληρονομίαν ἀλύμαντον καὶ ἀσινῆ εἰς τὸ διηνεκές καὶ μέχρι τῆς συντελείας τῶν αἰώνων. Ἐς εὐχαριστήσωμεν ἔτι ἐν εὐγνωμοσύνῃ πολλῇ καὶ τὴν ἀδελφὴν ἡμῶν Δυτικὴν Ἐκκλησίαν, ἡ ὁποία ἐπὶ πέντε ὀλοκλήρους αἰῶνας ὑπῆρξε πιστὴ θε-

ψανο μεταφέρθηκε στις 26 Σεπτεμβρίου 1964 με έλληνικό αεροπλάνο από την ιταλική πρωτεύουσα στο στρατιωτικό αεροδρόμιο του Άραξου⁶⁶. Η αντιπροσωπεία της Καθολικής Έκκλησίας που συνόδευε την κάρα στην Πάτρα άπετελειτο από τον καρδινάλιο Aug. Bea, τούς επισκόπους J. Martin και J. Willebrands, τόν γραμματέα του Γραφείου Έξωτερικών Σχέσεων του Βατικανού μοναχό Frs. Duprey, τούς μοναχούς Gionanelli, Raes και Smith, τόν διευθυντή της Βιβλιοθήκης του Βατικανού, τούς λαϊκούς Alessandrini (υποδιευθυντή του *Ρωμαίου Παρατηρητού*), Ag. Pertusi και G. Schiro⁶⁷. Η παράδοση-παραλαβή του *Θησαυρού των Πατρών* πραγματοποιήθηκε στην πλατεία Τριών Συμμάχων της Πάτρας (26.9.1964), παρουσία χιλιάδων πιστών, 20 αρχιερέων, του Προέδρου της Κυβέρνησης Γεωργίου Παπανδρέου, του αρχηγού της άξιωματικής αντιπολίτευσης Παναγιώτη Κανελλόπουλου, της διαδόχου του θρόνου Ειρήνης, του Προέδρου της Βουλής Γεωργίου Άθανασιάδη Νόβα, των ύφυπουργών Έξωτερικών και Παιδείας, του κλήρου της Μητρόπολης και πολλών άλλων επισήμων. Στη συνέχεια ή κάρα μεταφέρθηκε με μεγαλειώδη πομπή στον ναό του άγιου Άνδρέα, όπου έτελέσθη δοξολογία⁶⁸. Μεταξύ των προσκεκλημένων αρχιερέων ήταν και ό εκ Πατρών αρχιεπίσκοπος Αυστραλίας Έξε-

ματοφύλαξ και φρουρός άκοίμητος της άποδήμου κάρας του Άγιού Άποστόλου Άνδρέου, και, τέλος, άς έκφράσωμεν την άπροσμέτρητον εύγνωμοσύνην και τάς θερμάς ήμών εύχαριστίας προς τόν δεξιώς κυβερνόντα τήν άδελφήν Δυτικήν Έκκλησίαν περινούστατον Άγιώτατον Πάπαν Ρώμης Παύλον τόν ΣΤ΄ δια τήν γενναϊόφρονα χειρονομίαν του». Η κάρα του Άποστόλου Άνδρέου..., σ. 5-6.

66. Ό μετέπειτα Μητροπολίτης Πατρών Νικόδημος Βαλληνδράς άνέφερε για τήν έπανακομιδή του λειψάνου: «Η 26^η Σεπτεμβρίου του τρέχοντος έτους 1964 θα παραμείνη ιστορική δια τήν πόλιν και τήν Έκκλησίαν τών Πατρών, με ένδεχομένης γενικωτέρας έπιπτώσεις επί τών διεκκλησιαστικών σχέσεων, διότι κατ' αύτην συνετελέσθη ή από τής πρεσβυτέρας Ρώμης έπανακομιδή τής τιμίας Κάρας του Άγιού Άποστόλου Άνδρέου του Πρωτοκλήτου εις τήν πόλιν του μαρτυρίου του» και ές τήν καθέδραν τής ύπ' αύτου ίδρυθείσης άποστολικής Έκκλησίας τών Πατρών». ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΒΑΛΛΗΝΔΡΑ, «Έπανακομιδή...», ό.π., σ. 527.

67. Π. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ό Άπόστολος Άνδρέας..., ό.π., σ. 60.

68. Όλόκληρο τό χρονικό τής έπανακομιδής τής κάρας του άποστόλου Άνδρέα στην Πάτρα -όπως και τήν άσματική άκολουθία για τό έν λόγω γεγονός- κατέγραψε ό τότε άρχιμανδρίτης Νικόδημος Βαλληνδράς. Τό χρονικό δημοσιεύτηκε στο περιοδικό Έκκλησία, ένώ ή άκολουθία εκδόθηκε από τήν Άποστολική Διακονία τής Έκκλησίας τής Ελλάδος (Άθήνα 1964). Νικόδημος Βαλληνδράς, «Έπανακομιδή...», ό.π., σ. 527-538. Η Μητρόπολις Πατρών έξέδωσε τήν ίδια περίοδο δύο ένημερωτικά φυλλάδια: Τό Χρονικόν τών Τιμίων λειψάνων του πολιούχου Άποστόλου Άνδρέου (1963) και τό Άναμνηστικόν τής Έπανακομιδής τής Ίεράς Κάρας Άνδρέου του Πρωτοκλήτου Πολιούχου Πατρών (1964).

κιήλ (1959-1975), ὁ ὁποῖος προέστη τῆς παννυχίδος *εὐγνωμοσύνης καὶ εὐχαριστιῶν*, τῆς πρώτης δηλαδή νυχτερινῆς θείας λειτουργίας, πού τελέστηκε στὸν παλαιὸ ναὸ τοῦ ἁγίου Ἀνδρέα μὲ τὴ συμμετοχὴ πλήθους πιστῶν καὶ προσκυνητῶν⁶⁹.

Ἐν κατακλείδι

Τὸ λείψανο καὶ ἡ κάρα τοῦ Πρωτοκλήτου ὑπῆρξαν ἀπὸ τὰ πολυτιμότερα καὶ περιζήτητα λείψανα τῶν νεωτέρων χρόνων. Τὴν ἔντονη ἐπιθυμία τῶν δυτικοευρωπαίων νὰ ἀποκτήσουν ὁποιοδήποτε τμῆμα ἀπὸ τὸ λείψανο τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέα φαίνεται ὅτι τὴ γνώριζε ὁ Θωμᾶς Παλαιολόγος, πὺν θεωροῦσε τὸν ἑαυτὸν του ὡς τὸν νόμιμο διάδοχο τοῦ βυζαντινοῦ θρόνου, ὅταν ταξίδευε στὴν Ἰταλία φέρνοντας μαζί του ὡς «διπλωματικό» δῶρο γιὰ τὸν πάπα Πίο Β΄ τὴν κάρα τοῦ ἀποστόλου. Ὁ Παλαιολόγος προσκόμιζε τὸ ἱερὸ λείψανο στὸ Βατικανό, ἔχοντας ἀμιγῶς πολιτικὰ κίνητρα. Εὐελπιστοῦσε ὅτι θὰ κινητοποιοῦσε τὸν ποντίφικα νὰ ὀργανώσει μία σταυροφορία ὑπὲρ τῆς ἀπελευθέρωσης τῶν πρώην βυζαντινῶν περιοχῶν ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς. Ἀπώτερος σκοπὸς ὅλων αὐτῶν τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Θωμᾶ θεωροῦμε ὅτι ἦταν νὰ χριστεῖ αὐτοκράτορας ἀπὸ τὸν πάπα στὸ νέο κρατίδιο πὺν θὰ ἐδημιουργεῖτο μετὰ ἀπὸ τὴν ἐπιτυχημένη ὀλοκλήρωση τῆς σταυροφορίας. Τὸν *Θησαυρὸ τῶν Πατρῶν* ἐπιθυμοῦσε νὰ ἀποκτήσει καὶ ὁ πάπας Πίος Β΄, ἀφοῦ μέσῳ τοῦ λειψάνου μποροῦσε νὰ στηρίξει τὶς ἀξιώσεις του περὶ τῶν πρωτείων τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας ἔναντι τῆς Ὀρθόδοξης. Συγχρόνως ὡς ἡγέτης μιᾶς σταυροφορίας κατὰ τῶν ἀλλοθρήσκων θὰ αὔξανε τὸ κύρος καὶ τὴν πολιτικὴ του δύναμη μετὰξὺ τῶν δυτικοευρωπαίων ἡγεμόνων. Ἀρκετοὺς αἰῶνες ἀργότερα, σὲ μία περίοδο κατὰ τὴν ὁποία κλιμακωνόταν σταδιακὰ ὁ *Ψυχρὸς Πόλεμος*, ξεκίνησε ὁ διάλογος μετὰξὺ καθολικῶν καὶ ὀρθοδόξων γιὰ τὴν προσέγγιση τῶν δύο Ἐκκλησιῶν. Οἱ θρησκευτικὲς ἐνεργεῖες πὺν ἔλαβαν χώρα τότε ἀπὸ τὶς δύο μεγαλύτερες ὀμολογίες τοῦ χριστιανισμοῦ –ιδωμένες ἀπὸ πολιτικό-διπλωματικὸ πρῶσιμα– ἴσως πρέπει νὰ ἐκληφθοῦν ὡς μία ἀπὸ τὶς προσπάθειες συσπείρωσης τῶν δυτικῶν δυνάμεων ἐνάντια στὸν ὑπαρκτὸ σοσιαλισμὸ. Στὸ πλαίσιο τῆς καλλιέργειας πνεύματος φιλίας καὶ συναδέλφωσης ὁ Παῦλος ΣΤ΄ ἀπέστειλε στὴν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία

69. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἀρθρογραφία τῆς ἐποχῆς βλ. τὰ καθημερινὰ δημοσιεύματα τοῦ πατριῶκου Τύπου σὶς ἐφημερίδες: *Πελοπόννησος*, Πάτρα 23-27.9.1964. *Νεολόγος*, Πάτρα 20, 24-27.9.1964. *Ἡ Ἡμέρα*, Πάτρα 23-27, 29.9.1964.

πρώτη –άπό μία σειρά άλλων λειψάνων– τήν κάρα τοῦ ἀποστόλου Ἄνδρέα. Μὲ τὴ συγκεκριμένη κίνηση τὸ Βατικανὸ ἔδειχνε τὴ σημασία ποὺ ἀπέδιδε στὴν «ἐν πνεύματι Χριστοῦ προσέγγισιν καὶ συνεργασίαν» τῶν Ἐκκλησιῶν. Γιὰ ἄλλη μία φορὰ ἡ κάρα ἀποκοῦσε πολιτικὴ σημασία, ἀφοῦ ἐπέτρεπε στὸ Βατικανὸ νὰ πραγματοποιήσῃ –μέσω αὐτῆς– τὰ σχέδιά του.

SUMMARY

Holy Relics in Political Service: The Case of Apostle Andrew's Skull

By N. F. Tompros,
Lecturer of Hellenic Army Academy

Apostle Andrew was directly linked to the Passion of Christ and the early Christian times. These facts make both the relics of the First-called Apostle and his skull the most valuable and prized relics of early modern times. It seems that Thomas Palaeologus, rightful heir of the Byzantine throne, was aware of the strong wish of the Western Europeans to acquire any portion of the relics of Apostle Andrew, and for that reason he travelled to Italy bringing as a “diplomatic” gift for Pope Pius II, the Apostle’s skull (*kara*). Palaeologus brought the relic to the Vatican, having purely political motives. He hoped that would mobilize the pontiff to organize a crusade for the liberation of the former Byzantine territories from the Ottomans. It’s believed that the ultimate purpose of all these actions of Thomas, was to be named by the pope emperor in the new state that would be created after the successful completion of the crusade. Pope Pius II also wished to acquire the *Treasure of Patras*, since through the relics he could support his claims about the primacy of the Catholic Church over the Orthodox. At the same time, as the leader of a crusade against people of other religions, he would increase his prestige and political power between western rulers. Several centuries later, and during the *Cold War*, started the dialogue between Catholics and Orthodox on the approximation of the two Churches. In the spirit of friendship and togetherness, Paul VI sent to the Orthodox firstly –a number of other relics– the skull of the Apostle Andrew. With this move the Vatican had shown the importance attributed to the cooperation and rapprochement of Churches. Once again, therefore, the skull acquired political significance after allowing the Vatican to fulfill –through this– its plans.